

Вовкулака

Юліан Опільський

Оповідання з X в.

I. Мандрівець із завірюхи

Завірюха! Сухий, у тверді грудочки позбиваний сніг виповнював холодне повітря та разом із ним вертівся над землею у якомусь дикому, скаженому круговороті. Жалісна музика вихру, який гуляв у порожньому гіллі беріз та дубів, зливалася з глибоким шумом сосон та смерік у симфонію безнадійної туги, суму, розпуки. Тільки хвилями шум змінювався у свист та регіт, коли острій порив налітав від заходу наглим ударом.

Се реготалися духи погибших у пралісі, непохованих людей, які наперегони з вовкулаками летять лісами та поривають зі собою усе живуче, усе, що не забезпечилося від нечистої сили мисчиною колива, мідяним хрестиком чи осиковим кілком, а від холоду — вогнем чи шубою. Був кінець лютюня — саме час, коли ведеться боротьба п'ятми зі світлом, холоду з теплом, зими з весною. І все, що зродилося з жінки, усе, що не було частиною німої природи і не клонило голови перед сліпою силою живла, усе те гинуло у його безпощадному пориві.

Шумів праліс,гнулося гілля, а довкола пнів вивершував вихор цілі кучугури. На отвертих місцях виглядала нага замерзла земля, сіра, чорна, наче тіло мерця. Раз у раз присипував її сніг, та швидко новий порив відкривав її, наче хотів показати богам і людям: "Ось що зістається зі зелені життя. Дарма притрушувати кістяк землею: він і за тисячу літ вишкірить на світ свої жовті зуби. Бо кістяк, смерть, загибель — се правда, а все проче — суєта!"

У невеликому, дерниною критому дворищі, серед пралісу, сидів при огні, може, сорокалітній муж. Понуро вдивлявся у багаття, яке горіло на огнищі та кидало криваві відблиски на худе, пооране лице. Широкі чорні брови лучилися над очима, наче дві половині лука, а довгий вус закривав повні рум'яні уста. Мов яструбиний клюв, торчав із лица чималий худий ніс, а дві глибокі брижки по обох його боках пристарювали молоде ще, впрочім, лице.

Німо дивився муж у багаття огнища, з напругою стежив за язичками полум'я, яке обхоплювало щораз то інший сучок гілляки або зі сиком розсаджувало вогкі дрова. Хвилями пробігав по виразистих рисах лица судоріг болю. У самоті під жалібне виття скаженого вихру з темних глибин помертвілої, у тупоумности закоченілої пам'яті виповзав спомин...

Сіро-сині бовдури диму укладалися під стелею у рівні полоси, тільки хвилями отвором кривлі налітав свіжий подув, а тоді у кривавому сьєві вогню ворушилися якісь дивні, лячні потвори. Вони заводили над головою самітника танець побіди страхіття над миром, злоби над щастям, смерти над життям... Ось змії, із яким боровся колись витязь у дніпровських печерах, ось Див, що лякає мандрівника у самітній степовій балці, ось лісовик Блуд, що водить людину по вертепах та нетрях, а то й у багнюку

заведе... Вони радіють чомусь-то, опускаються аж над саму голову мужа, розбігаються по мрачній хаті, то знова підіймаються високо-високо, аж під димар, де щезають у сутолоці подібних собі постатей. Гульня!..

Аж ось вихор прошумів боком і ударив білим крилом снігової завірюхи об соснові бори. Крізь димар долітав тільки тихий жалібний звук, ні то шум маленького струмочка, ні то хлипання людини, яка виплакала вже всю силу у риданнях і вже тільки скиглить і зітхає. Усе, бач, вичерпується, просихає: і море, і річка, і керниця, і біль людини... А тоді темні, димні появи безвидними очима гляділи звідусіль на сидячого, наче питать бажали:

— Ти ще живий? Не задавили ще тебе привиди минулого? Наче завіса, підіймалися дими горі, а першим виступав зі сутіни широкий піл, вистелений ведмежою шкурою, пустий, самотній...

І нагло видалося сидячому, що сей піл — се чорна, холодна яма, у яку зложили... її... Так! Такі самі чорні потворимонахи зложили ось. там обтягнений жовтою шкірою кістяк його єдиною... зложили й заспівали хриплими голосами "Вічна пам'ять", а ясені та буки посипали білу скриню жовтим та червоним листям...

Лож! Брехня! І собака не завіє на самотньому гробі, лише його власне серце скавулить раз у раз у груди, як тільки прийде самотня хвиля зимового вечора. У ньому тільки пам'ять зістала, а як погасне огоньок життя, то помре й пам'ять, як померла краса його днів з його єдиною. Брехня та й годі!

Гей, недавні то ще часи, як свояки та сусіди, прибравши небіжечку після смерти, палили на кострі тіло, а душа на крилах огню відлітала у Вирай... Вона весною співучою птичкою щебетала жалібникові про чар та гаразди зеленої левами Дажбога й розганяла тугу по собі. Зимом знаходила у мисчині молоко та мід і, наситившись, пролітала понад лежанкою й оставляла сплячому намість себе тільки солодкий сон... А тепер? Ох, правду каже старий поганський волхв у Перемишлі: душа, зв'язана з незітлілим тілом, вештається по лісах і томить живучих привидами. Вона скиглить раненим соколом, лягає зморою на груди сплячих або стає безсонницею у головах лежанки і проганяє благодатний сон... Горе! Проклята будь, грецька віра та великокняжі замисли, прокляті лабаті хрестики, проклята монаша чорнява!

Нагло зірвався сидячий при огні муж і випрямився у весь зріст. Широченні плечі сягали сволока, а голова потопала уже у димі курної хати. Могутня рука простяглася за дебелим ратищем, яке стояло при огнищі, а він сам так і завмер, похилившись у ожиданні.

— Гей, ви там у хаті! — почувся слабкий голос десь із-за стін. — Відчиніть... гину!..

Дальші слова приглушив свист вихру.

— Комусь жалко життя! — з насмішкою у голосі сказав муж, здійняв зі стіни спижем кований риг і задув у нього. За стіною заметушилося щось, а по хвилі дві розчіхрані голови показалися у дверях сіней.

— Хтось помочі просить від нас! — заговорив муж. — Іди, Гриво, звари меду, а ти, Круте, ходи зі мною!

Вийшли. Вмить обдала їх біла смерть своїм погубним подувом. Мільйони дрібненьких, острих, сухих, круглих зеренець снігу завертілися довкола них, вдаряли об лиця, заліплювали очі, рукавами вдиралися під одягу, видували останки життєвого тепла та прошибали тіло мов холодним ножом. Наче плавець, який серед водяного хаосу бурі прямує до берега, пороли оба мужі снігові завали, боролися з вітром і, похилившись, гляділи руками та зором дороги. Аж дійшли до воріт і відкинули засуву. Вихор сам із тріском відчинив важкі половиці, а крізь них звалилася на обох маса нав'язаного снігу. Серед нього, наче серед бурливої, запіненої хвилі обломок розбитого судна, чорніло щось, що мало подобу людини.

— Хапай, боярине, за голову, а я постараюся замкнути ворота! — закричав Крут в ухо товаришеві.

— Остав! Однак не здужаєш, завіяло! — відповів боярин.

Підняли тіло й повернулися спиною до вітру. Стало легше йти, а й видко було кривлю зав'язаної хати. По глибокому рову, який вирили передше у снігу їхні ноги, швидко дібралися до хати. З трудом відчинили двері і зложили принесену людину на полу.

— Пробі, се брат боярина Богдара, Томир! — закликав Крут, який взявся відтирати замерзлого зразу снігом, а відтак вовняною хустою.

— Справді? — спитав боярин і живо приступив до полу зі запаленою смолистою віткою.

Перед ним лежав з жовтим, помертвілим лицем, може, двадцятип'ятилітній молодець з кучерявим руським волоссям та правильними чертами лица. Тільки вилиця, яка остро та угловато виступала вперед, псувала дещо згідність ліній.

— Так, се рішучо Вовчур! — згодився зі своїм ратником боярин. — Впрочім, очуняє, то й почуємо.

На жаль, урятований мандрівник був непритомний. Його оклик про поміч був останнім проявом сили та волі погибаючої людини, після якого приходить нестяма, а там і тиха, безболісна смерть. Невмолимою, бач, буває сила морозу, але його рука м'яка, наче сніговий пух, коли уводить людину у своє ледяне царство...

Перлисті п'ятки спливали із чола Крута, заки відтер закостенілі члени лежачого. Вкінці порожевіла дещо шкіра, дрогнули повіки, розхилився рот, а два ряди сніжних зубів зі сильно розвинутими іклами виглянули з-під синіх губ. Крут указав на них головою.

— Ось справдішній вовк. Вовче плем'я у Вижні розсілося та й годі.

— Ба, часом і з вовка робиться кислятина! — засміявся Грива біля вогню, на якому возився з горшками.

— Подавай мід! — приказав боярин. — А ти, Круте, накрий його кожухом. Він, певно, спатиме.

Гарячий, сильний напиток вмить закрасив губи й уста лежачого. Він закашлявся, розлив дещо по бороді та груди, але все-таки проковтнув кілька глотків, а там і розплющив очі.

— Де я? — спитав.

— Під Червоним Верхом, у мене! — сказав боярин.

— Ти Судислав... Радич?..

— Я. Напийся, брате, і спи!

З трудом випив Томир чималий глек меду й упав безсильно на піл, з якого був дещо припіднявся. Очі заплющилися знову, піт струєю поплив з чола. Якись неясні, відірвані звуки виходили з його уст.

— З-польська закидає! — зауважив Грива.

— Богом тільки відомо, куди його носило через сих п'ять літ! — докинув Крут.

— Еге ж, як щез, так і з'явився, — відповів боярин. — Се Божа справа, не твоя. І ти, поганче, не взивай богів! Виженський піп сього не любить і велить платити на Боже дві куни.

— Ба, й се Бог, і те. Божа сила скрізь одна.

— "Се" було, а "те" є. Не твоє діло мізкувати, а чорноризців та княжих бояр. їм думати думу, а тобі слухати, ось що!

— Все-таки, — зауважив Грива, — ти надумався б, боярине, заки приймаєш у хату, рятуєш від смерти вовчєня. Вовчурі сидять прецінь на землі твого батька, а небіжка бабка і прокляла їх за се, що, мовляв, судьба роду Вовчурів ступала завсіди через поріг Радичів...

— Мій батько був із земських бояр, а Ульфр — із дружинників: не дивно, що сталося те, що говориш. А щодо судьби, то ось бачиш, вона справді за моїм порогом.

— Де ж месть — відплата?

— За кого? На кому? Для кого? — Указав на порожній піл і замовк.

Розмова урвалася. Сплячого наче щось непокоїло у сні. Він стискав п'ястуки, бурмотів незрозуміле, вкінці широко розплющив очі і спитав виразно:

— Де патер Бово?

— Німця кличе, чуєш? — штовхнув Крут Гриву.

— Сього з-над Грушової Керниці? — спитав шепотом Грива.

— Еге ж! Сього несамовитого. Піп Кипріян каже, що се франкський відьмак. Цур та пек!

Нагло зірвався сплячий і витягнув затиснений кулак наперед себе.

— Вона... де? Брат! Ха-ха! Ти, Бово, дбай!.. Га!

Гикавка вхопила його, і він упав знову вичерпаний. Оба ратники горнулися до себе, шепчучи заклинання. Судислав узяв із полиці туго міхуром зав'язану кам'янку та влив у глечик з медом дещо зеленуватого вивару. Опісля підігрів на огні мішанину і напоїв нею непритомного. За кілька хвилин сей заспокоївся і заснув твердо.

Оба ратники пішли у челядну, і боярин остав сам.

Він випрямив члени свого могутнього тіла, протягнувся, а там, вигорнувши дещо багаття з-під горячих колод, поклав на нього вінок сухого зілля та ждав, аж синій запашний дим розійдеться по хаті. Тоді підняв руки горі і говорив півголосом:

— Тобі, могучий Боже князя Володимира, якому молилася моя Анна, молюся і я: не

йди на суд із сим бідним мандрівником, якого довів до моїх воріт; я й так маю вже могилу у мойому обійсті. А як се ви його привели, боги давнини, то пішліть йому здоровля та відверніть темну Мару — смерть від могого злочасного полу. Хай першим мерцем після моєї небоги буду я!

Засунув багаття глибше в піч, приложив його попелом, а коли світло стало пригасати, простягся і сам до супочинку на ослоні. Поява мандрівника відірвала його гадки-спомини від власного горя. Знесилений ним дух зайнявся новістю, наче дух умираючого узірцем, який вималювало на стіні проціджене крізь листя яблуні сонячне проміння: втомлений зір блукає від тіней на білій стіні до зеленого, хисткого листочка за вікном, а як стрінеться зі самим золотим лучем, то й усе воскове лице усміхнеться. Начеб і не було там десь у куті чорної, понурої тіни — Мари, яка аж у тьмаву самотню ніч підійде до лежачого й огорне його голову у страховинні крила лилика...

Судислав нагадував собі Томира двадцятилітнім молодцем. Він раз у раз нахвалявся, що поступить у дружину князя Всеволода Володимировича, якому віддані були батьком Червенські городи. Повно його було по лісах, що роїлися від всілякої дичі під час, коли його брат женихався саме до Єлени, дочки грека Лапсаря, першого дукача в Перемишлі. Аж ось раз стрітив Томир суджену свого брата, вернув домів схвильований і мав із братом розмову, у якій мало що не дійшло до розливу крові. Тиждень опісля щез Томир із Вижні, наче у воду канув. Судиславові та другим сусідам були добре звісні вдачі Вовчурів, нащадків Ульфра, варязького гридня великого Святослава Ігоревича, тож усі підозріння звернулися на Богдара. Одначе копний суд не вислідив нічого. Богдар за весь тиждень не рухався з дворища. Найвправніші ловці не найшли найменших познач насильства, і пропало... Аж ось тепер появился пропащий. Що ж далі?.. Гублячись у споминах і здогадах, уснув боярин неспокойним, тривожним сном людини, для якої горе стало щоденним хлібом.

II. Зустріч братів

Та ні ранок, ні слідуючі дні не принесли вияснення, відкіля узявся Томир під Червоним Верхом. Він будився тільки вряди-годи, а поївши дещо, засипляв кам'яним сном. Зразу гарячкував, викрикував на польській та німецькій мові, аж п'ятої днини ранком заговорив зовсім притомно й до річи.

— Спасибі тобі, боярине, що спас мені життя. Видко, воно ще Богові на щось потрібне, то й я не відмагаюся від моєї повинности, а й ти матимеш заслугу...

Одначе повинність, про яку мріяв Томир, була не зі сих милих серцю і солодких у ожиданні, бо чоло грізно стяглося у брижки, а очі вовком глянули із-під насуплених брів. А в душі Судислава зареготалося щось дико, ворожо...

— Еге ж, заслугу! Тільки чим її мені виплатять і хто? — Засміявся. — Я не для заплати тебе рятував, а тому, що ти і я ... люди.

— Ти... людина? — наче здивувався Томир. — Ха-ха-ха! Будь ти людину...

— То що?

— Нічого! Спасибі тобі! Та ти скажи, що діється у Вижні?

— Звісно що! Богдар живе, господарює, тільки що, сам знаєш, у нас земля голодна,

родить тільки соснину, материнку, дівину, а збіжжя дасть Біг! Хто на лови не йде, тому й голодно буває.

— Ба, ще ніхто у Вижні з голоду не вмер. Збіжжя можна завсіди дістати чи в Перемишлі, чи в Тереховлі, або й у селищах за Бугом.

— Гм! Я й не про те! — зам'явся Судислав. — Але, бачиш, кажуть, що всі білки й куни йдуть на вино, коріння, дорогі паволоки, золоті зап'ястя тощо. Знаєш... у нього жінка... і синок-триліток...

Томир приблід, брижка під бровами поглибилася значно.

— Або я ще не зовсім видужав і гарячка затемнює мій ум, або ти, боярине, не во гнів тобі, таки пусте городиш! Дочка Лапсаря, відай, своїм золотом купила би десяток таких бояр, як виженський Вовчур... Ха-ха!

— Ах, то ти не знаєш! — догадався Судислав. — Правда, тебе тут п'ять літ не було, а саме восени буде п'ять літ, як старого Лапсаря вбили опришки десь за Ряшевом і ограбили валку дочиста. Тридцять літ ходив небіжчик у Київ, Васильків, Новгород, Корсунь, Доростол, Переяславець, Царгород, і всюди берегли його на Русі лад і безпека нашої землі, а у чужині — грізне ймення великого Володимира. Та ось там, на Заході, за Вислоком, нема ніякого ладу, бо люди там якоїсь дивної породи. Дерево княжої ласки виростає там із крови. У кого нагай та меч, у того і влада над безоружним чи слабшим. Тож трули всебезсилля мститься зрадою, підлим підступом, крадіжжю, розбоєм над ким би то й не було. Ніхто не є певний життя у сій країні. Але старий Лапсар, відай, сього не знав і їхав у Краків до чехів по фландрійське сукно. Мало було чеської дружини на пограниччі, і хто не йшов цілою виправою, той гинув від ватаг опришків у ряшівських лісах. Так згинув і Лапсар з усією валкою. Перемиські склади порозтягали вірителі та безсовісні орударі, і Богдар узяв Єлену голу... босу...

— Дурак! — кинув гнівно Томир.

Судислав зморщив брови.

— Чому дурак? — спитав. — Він же її брав, а не придане! Якби так був її лишив, то гадаєш, що не найшовся б ніхто, ласий на саму її красу?

— Не знаю! — відповів Томир. — Розкажуй далше.

У його руках хруснула суха соснова гілка раз і другий, а на блідих ще устах показалася краплина крови, видавлена зубами з долішньої губи.

— З тебе говорить злість, молодче! — заговорив Судислав поважно і суворо. — Не називай дураком сього, хто вчинив те саме, що і ти ще й як радо вчинив би! Саме тому злостишся, що він, а не ти... Се ясне!

— Милишся! Я сказав се як Томир Вовчур із Вижні, дбалий про рід та його майно...

Губи Томира дрожали, а очі вп'ялилися в обтягнене міхуром вікно, відвертаючись від погляду Судислава.

— Оставмо се! — гарячився боярин. — Ніяке майно не оплатить краси, а й ніяка краса не дасть добра без злуки сердець двох людей. Се добро, се одинокі добро у світі! Знаєш ти се, хлопче?

Лице Судислава порожевіло, він оживився, видко, бажав сказати щось більше, але

Томир усміхнувся згідно.

— Ще ні! — відповів. — А й до того не розумію, що се все...

— Сейчас почувеш. Богдар завів молоду у своє дворище й забув про Божий світ. Не допильнував як слід розділу майна тестеві, тож і останки навіть розхапали сусіди, міська голота тощо! Та, проте, бояриня веде життя на давній лад. Одяги, страва, вина, пахощі — все те мусить бути, як і давніше. Жінка тивуна Ярослава з Перемишля, її подруги та всілякі сусіди гостюють тижнями у Вижні, а тут круто... Нема кому сказати: "Доволі!" Богдар не має до того ні сили, ні охоти.

Дурак! — повторив Томир.

З неохотою глянув боярин на гостя.

— Зашвидко судиш старшого від себе, — сказав, — а й до того забуваєш, що се твій брат. Невже ж у тебе за тих п'ять літ не збудилася туга за родиною... за сим добром, про яке ми ось говорили?

— Суджу швидко, але влучно! — відповів Томир. — Але правда і се, що я за сих п'ять літ пережив чимало. Мене зловили жидівські купці, які їхали у Ратісбону і гадали продати як євнуха. Та ось, коли мене держали узаперті й морили голодом, удалось мені вилізти до вікна та кликнути прохожого монаха. Він, на диво, зрозумів мою мову і вдався зі мною у розговор. Слідуючої днини прибув із оружними монахами та кількома кнехтами ратісбонського бургграфа. Одного жида поставили перед суд і повісили, прочі повтікали, а я прожив аж до сеї пори у службі монастиря. Та по дорозі сюди, за Ряшевом, покинули мене мої товариші, і я їхав сам-один. Заблукався ще й до того, бо на пограниччі нема кого й про дорогу запитати. Кінь подох, а я ледве добився до тебе. Вибачай, що тобі швидше сього не розказав, але я так Зайнявся судьбою брата, що мені се й на гадку не прийшло.

— Нічого! — усміхнувся Судислав. — Я й тепер не допитувався. У безтямі балакав ти багато про монастир і питав за нашим німцем Бово із-над Грушової Керниці.

Легкий рум'янець промайнув по лиці Томира, а очі забігали неспокойно. Він помовчав хвилю, збентежений, а вкінці заговорив:

— Ах, так! Він виїхав... уже три роки тому...

— А ти знав, що він туди їде? Як так, то чому ти сюди разом із ним не вибрався?

Оповідання Томира не вдовило, видко, Судислава. Він почав приглядатися гостеві з-під ока і добре замітив збентеження та рум'янець.

Але вмить опанувався запитаний.

— Бово — се саме той друг, що освободив мене з неволі, і я постійно розпитував про нього дорогою. Мимохіть повторив я й тут своє питання у безтямі. Се, бачиш, боярине, як у пияка: найтайніші гадки вибалакуються аж у запої. Але ти скажи, будь ласка, коли можна буде приїхати у Вижню?

— А хоч би й завтра! — була відповідь. — Надходить відлига, сніги тануть, але розкалі ще нема. Якщо ти здоров, то їдь!

— Поїду!

На маленьких санчатах, закутаний у ведмежий кожух, їхав Томир лісом. Сильний

південно-західний вітер гудів та на виду пожирав маси нав'язаного снігу. Вузька доріжка, якою два коні з трудом волікли маленькі санчата, уже сіріла і темніла, а саниці врізувалися глибоко у мокру мішанину снігу та піску, з якої складалося підложе. Олов'яні хмари раз у раз стадами пролітали по сірому небосклоні: здавалося, що синяви вже зовсім нема над світом, а намість неї окутало світ брудне рядно старця.

Спереду сидів хлопчак, син одного зі Судиславових підданих.

Ні Томир, ні його візник не говорили ні слова. Мовчки сунулися сани поміж деревами, а сутінь хмарного лютого дня заставляла обох подорожніх віддатися власним гадкам. Та час від часу, коли хлопчак із видимим вдовolenням виставляв лице на подих теплого вітру, на крилах якого прилітала у край весна, Томир хмурився тільки й закутував голову у кожух. З його уст час від часу добувалися звуки, вельми схожі на прокльони.

За хвилю мав він стати до очей брата та сеї, яка колись збудила в його серці любов і бажання і навіки розділила шляхи Богдара і його. Божим допустом оба шляхи знову сходилися разом. Чи знову вона має стати причиною спору? Чи ходить обом про неї, чи ні? Чи побідить один чи другий?.. Ба, ся дитина!..

Пекло, гарюче пекло!.. Ні... вона не може бути для нього тим, чим була колись; се минулося, зітліло, згоріло у пам'яті страшних днів тривоги у неволі, в чужині, у бруді монастирської аскези. Там вигоріли почування, а тільки пристрасти підшмагав страшний батіг затвірництва, сліпого послухупокори до дикого танцю кривавої мести та гнилої розпусти. Зі світа щезло усе гарне, принадне, усі надії на вдовolenня сердешніх затій молодії, неспоганеної душі, остав тільки жар, який тліє у замкненій хаті та звільна пережирає долівку, стіни, утвар... Відчиниш вікно чи двері... гей! Як не бухне полум'я горі, не загуде вихром, не пірве усього одним зривом погубного жару та не кине велетенським розмахом під криваве луною небо напропаще!..

Пояснило. Санчата виїхали з лісу на безлісний склін горбка, попри який плила річка Верещиця. По той бік, за невеликою гребелькою, красувалося дворище старого Ульфра, забезпечене дубовим частоколом та ровом. Щось дрогнуло в душі молодця, одначе він не піддавався вражінням. Він знав, що серце щемить на спомин Вижні, бо так воно здригалося і на чужині. Але каменіло воно завсіди на згадку сих, що там живуть або колись жили... Так! Нагай старого Ульфра не був другом нікому...

— Стій! — крикнув Томир на хлопця. — Вертай до боярина, зложи йому ще раз подяку за все добро, яке я від нього зазнав, а се ось тобі!

Подав хлопцеві круглавий, неправильного виду срібний гріш, лишив шубу боярина на санях і тільки у своєму кубраку зіскочив на землю. З трудом завернув хлопець коні, і вскорі щезли сани за деревами лісу. Томир остав сам-один. Насунув клепаню глибоко на очі, смушевий ковнір підгорнув аж понад уха, так що ледве можна було угледіти кінчик тонкого гострого носа. Відтак сягнув до пояса, пересунув ремінь широкого короткого меча дещо наперед, попробував, чи легко виходить із піхви, і скорою ходою пішов навперейми у острог.

Ліниво пливуча Верещиця дрімала ще під льодом. Швидко перескочив Томир на той

бік, а там і підійшов до хвірточки, яка вела у сад. Вона була зачинена, але біля неї росла береза, під якою любив сідати небіжчик батько, коли ловив рибу у річці. Дивним дивом сей понурий, грізний чоловік любив ранками бавитися ловлею дрібноти на маленькі гачки, а опісля годувати нею дворові утки та коти. Тому й не велів зрубувати берези, хочай вона росла біля самого частоколу. Ще дитиною користувався нею Томир, коли батько не дозволив йому за кару виходити з дворища, а й опісля не раз чіплявся навислого гілля, щоби ніхто не замітив його нічних прогульок. Навіть брат не знав про них і не знав про березу.

Наче десятилітній хлопчак, мигом найшовся Томир у гіллі. Один смілий скок — і він опинився на частоколі, другий — і вже ступав по непорочній сніговій пелені у бік дворища.

Біля задніх дверей не було нікого. Тихо, наче злодій, всунувся Томир у батьківське посілля, а серце било йому, як молотом. Питома воня шкіри та сухого зілля обдала його. Він знав, що тут, у сінях, висить чимало віночків пахучого жнива торішньої Спасівки, а на полицях лежать щити, нашивані плитками та перснями шкіряні каптани, сідла тощо. Але ще другі, незнані пахощі домішувалися до сих звісних.

"Ладан, амбра! — майнуло у Томира. — Видко, вона..." З кімнати наліво доходив веселий сміх дитини, яка грається з мамою, а по хвилі почувся попри них і низький, грубий голос мужа.

— Се він! — І туди звернувся Томир, але, станувши біля дверей, замітив, що голос брата доходив із іншої кімнати. — Ага! Він у передній! — шепнув і, попхавши сильно двері, ступив на поріг.

Тут аж зацікавив. Уся світлиця, де колись не було нічого, крім збуї по стінах та в'язок із ціннішими хутрами, змінилася була до непізнання. Довжезний стіл, застелений узірчатою скатертю, стояв посередині, а біля нього лави, покриті коврами. Стіни обвішані паволокою, а від низької стелі звисали на дрібних ланцюжках грецькі золоті чи позолочені лампади чудового виробу. У вікнах видніли сочкуваті зелені скла у решітчастій олов'яній рамі, а різьблені та металом викладені скрині стояли довкола стін. При вході товпилося кількох людей, видко, слуг, яким Богдар давав прикази.

— Ти, старий Госте, вели обставити Чортову Яругу від Червоного Верху. Там завелися вовки, й вони ждуть тільки марта, щоби відвідати наші вівці на поляні. Сеї ночі був я вночі на горбочку і чув виразно виття у тій стороні.

Старий, сивоволосий, але кремезний ще дід похилився до боярських колін.

— Не во гнів тобі, боярине, але ледве чи се тобі вдасться. Там, від Червоного Верху, Мокош... чи пак святий Никола, хай береже нас перед своїм стадом, — унадився вовкулака. Доки Мокош пильнувала їх, доси вони зайчиками та сернюками вдовольнилися, а тепер не те стало. То й не знаю...

— Верзеш! — гримнув боярин. — Вели кожному почепити хрестик із ялівцю, то й вовкулака не причепиться.

— Може, краще осиновий кілок... — замітив несміло старець.

— Про мене! А тепер ідіть обідати!

Жваво вийшли всі зі світлиці, кланяючись бояринові. Остав тільки Томир біля дверей, закутаний у свій кубрак і в шапці.

— А ти хто і чого хочеш? — кинув боярин.

Одним махом скинув Томир шапку і кубрак та підступив на два кроки до брата.

— Перуне! — скричав сей, подавшись узад. — Томир! Він зблід увесь, а руки дрожали йому, як у пропасниці.

— Перуна кличеш, поганче? — закинув Томир. — Дарма! Перун тобі не допоможе, як і Єгова не поміг. Мене, видиш, спомагав Господь Бог Саваоф, і я остоявся против одного й другого. Ні поганин, ні жид не вбили мене... Я тут!

— Так, ти тут! Братчику! — крикнув Богдар нагло, витягаючи руки. — Вітай, вітай у батьківському посіллі. Гей! Жін...

— Тсс! — спинив його Томир. — Заки мене обіймеш, покажи руки, чи в тебе нема ножа пробити мене відзаду. Жінки не клич, бач, хочу хоч перший кусок з'їсти безпечно. Хай вона не знає, кому ладить обід, щоб ще не стався для мене останнім. Ха-ха!

Богдар опустив руки і сів на лаву.

— Не розумію тебе, брате! Як можеш мене помовляти про зраду або убивство? За віщо обижаєш мене вже при вході у дворище? Чи ще не забув нашої суперечки з-перед п'ятьох літ?

— Зраду, Богдаре, змиває лише кров зрадника. А ти хіба не станеш вибріхуватися, що продав мене жидам, як Йосифа в пустині? Змиває її й покута, та сеї у тебе годі надіятися перед смертю. Аж на снях станеш битися у груди та вити про милосердя. А пока... я тут! Мені двадцять п'ять літ, у мене право до половини твого майна, і я прийшов по неї.

Наче батоном піднятий, зірвався Богдар.

— Добра? Якого добра? Яке тут добро? Піски, ліс, вода, глуш, вовки, звірина, а гроша...

— А се що? — спитав холодно Томир, указуючи головою довкола себе.

— Се... се придане Єлени!

— Брешеш, братчику, за нею дістав ти тільки старечу торбу та ляцьке віно, "голу... і коліно!" Се купив ти для неї, не перечу, але на які гроші?

— На мої!

— Твої і мої! Се ж куни, білки і бобри з наших лісів, і в мене є право до них.

— Ха-ха! Чи, може, й до Єлени? Вона теж їсть "наш" хліб? Ні, братику! Не дістанеш із мого — чуєш? — із мого посілля ні мишачого хвоста! Сиди, їж, спи, полюй, бігай за невірними дівками скільки хочеш, але до мого вара[1] тобі! Знай, що в мене є ще одно добро, побіч гроша, — ось воно.

Лискавковим рухом видобув із-під киреї меч. Та в сю мить і Томир відскочив два кроки взад, і тугий франкський меч заблестів у сутіні кімнати синявим рефлексом.

— Богдаре, а копа? — крикнув Томир, а з його очей сипалися іскри. — Ти ні в Польщі, ні в Німеччині, ти на Русі! Тут нема злочину без кари!

Богдар виглядав страшно. Підпливши кров'ю очі сверкали люто, губи дрожали та кидали градом прокльони разом зі слиною. Він увесь присів, скорчився і котячими рухами намагався зайти брата від дверей.

— Ха-ха-ха! — хрипів. — Ні, ти не на Руси, ти у Вижні, де й чорт у болоті не найде твого вонючого трупа. Одержиж жменю піску у свою прокляту хавку, ось тобі й уділ. Побачиш, що краще, чи ляцьке віно, чи... Га! Маю тебе!

Одним скоком перемахнув стіл і найшовся біля дверей. Але Томир спокійно заставив себе скринєю і сів на лаву. — Не роби дурниць, братчику! Чи ти гадаєш, що я з неба впав у Вижню? Я від Судислава із-під Червоного Верху. Якщо не буде від мене вісточки до завтра, так копа прийде мене шукати. Ти не віриш? Гаразд! Пішли спитати! З-під самої хати відправив я санки назад, щоб тобі зробити несподіванку. А тепер...

Тут відсунув скриню на місце, сховав меч у піхву і сів до столу.

— А тепер подумай, що за убійство ти підеш на поток[2], а усе твоє майно — на розграблення, під час, коли я правлю тільки половину. Подумай про се і вели подавати обід, бо я, бач, уже дещо проголодався.

З брязком упав меч Богдара на поріг, а він сам на лаву. Пальці рук уплів у густу, дещо сивіючу уже чуприну і мовчав добру хвилю. Коли підняв голову знову, лице його постаріло о яких десять літ, а в червоних очах склилися сльози.

— Брате! — заговорив благальним голосом. — А з чого ж виплачу тобі половину? У мене самого нужда...

— А мені яке діло? Ти мечем грозиш, я сам боюся не нині, то завтра намість моєї пайки отруї, ножа, вогню, води. То, може, радити ще тобі стану? Вкради, убий, а дай! Ось що!

— Забудь, братчику, обиду! Забудь хоч на хвилину. Се кров у мене заграла. І ти, і я... Вовчурі. Ми вовки, не коти, щоби някати та лизатися. Порадь мені сам, пожди, може, де яка війна, виправа тощо... роздобуду, віддам, а так, бачиш, жінка багацького роду, добра, кохана...

Дикий біль скорчив черти Томира, наче пащу раненої звірюки.

— Гаразд! Вели подавати обід! Після обіду пораджу тобі, що робити, а обловимося і ти, і твої, і я...

III. Продати село і жінку

Перші хвилі обіду минули без слова розмови, без яснішого погляду, наче поминки по мерцеві. Аж десь у половині з ломотом перевертаної утварі, з криком та тупотом маленьких, але сильних ніжок убіг у кімнату над вік розвинений хлопець-трліток. З діточим лебедінням кинувся до батька та з трудом, але й зі завзяттям став спинатися по нозі на коліна. Мати хотіла його спинити, але дитина не звертала на неї уваги.

Бистро глянув Томир на дитину та її маму, їх очі стрінулися, а злобна усмішка промайнула по лиці молодця.

— Лиши його! — сказав Богдар, і ніхто не сказав би, що м'якість і ніжність, які звучали у сих словах, вийшли з уст так злючої, грубої людини, якою був боярин із Вижні.

З голосним окликом радості хлопчина став ложкою сягати до миски зі стравою і показувати, як батько їсть, а там, вчепившись за батькову бороду, станув йому на коліна і виліз на стіл.

Тому всьому приглядалася няня, стара Акма, невільниця, яку здобув був колись на ятвяхах старий Ульфр.

Але бояриня з негодованням сказала:

— Постав його на долівку, боярине! Возьми його, Акмо! Ось він поляпає скатерть, а то й постягає усе зі стола. Не люблю, як дитина між старших лізе.

Мимо окликів невдоволення Акма забрала хлопця.

— Богдар, видко, забув, як виховували нас! — засміявся Томир. — У нас не було світу поза обійстям. Ха-ха! Кождий із нас тікав від батьківських кімнат, наче від зарази, а йшов туди лише на нагаї, якщо провинився.

— А чи се добре було? — спитав Богдар. — Надто багато у нашому роді сили, нахабности, завзяття, холоду, злоби, а все тому, бо ми чужі ставали нашим батькам. Я не хочу, щоб мій Ярослав згадував лихом батька та його світлицю.

Томир не відповів, а коли Єлена глянула на нього, то аж злякалася: така безодня гніву, злости, зависти світила у чорних очах гостя.

Подали вино, до якого Єлена була навикла, і тому не бракувало його ніколи у Вижні. Богдар підняв чарку на повітання гостя, і Томир з усміхом та солодким словом прийняв її. Все-таки розмова не клеїлася, і Єлена швидко покинула обох мужів над збанком та чарками.

Як тільки остали самі, вмить вернув на лице Богдара вираз пригноблення та тоски.

— Ти сказав, — начав, запинаючись, — що знаєш для мене раду: говори!

У очах Томира блиснув жовтавий огоньок.

— Звісно, що знаю! Я не зі сих, що хапаються за меч, кричать, скачуть, як звірина на прив'язі, а опісля лижуться, наче вибиті собаки... я додержую сього, що скажу...

— Не кпи! — почервонів Богдар і понуро глипнув на брата. — Я не раз жалую і слів, і діл, та, проте, у мене буває й одно, і друге...

— Грозиш чи просиш?

— Прощу, але не милостині, а поради, бо, на Перуна, попросиш ще ти... пощади!

— Ха-ха! Знову слова?..

Богдар поблід і, скреготячи зубами, переводив дух. Томир глядів на нього, наче тенетник на змагання вовка, який, подихаючи у ямі на палі, береться зубами гризти убивче вістря. Вкінці кинув сухо, коротко, ворожо...

— Продай мені свою половину Вижні!

Вмить забув Богдар обиду і зірвався з місця.

— Так у тебе єсть гріш? Як же ж ти маєш серце відібрати в мене моє останнє? Ти, баришнику! На Дива! Проклятий се, видко, рід Ульфра, коли намість давніх Вовчурів ляжуться у ньому фальшиві срібляники! Де твоя честь, смерде? Ба, й смерд не викидав би брата з посілля, маючи достатки...

Задихався, почервонів, втомився.

Томир непорушно слухав його слів, як проповіді.

— А чи смерд продав би брата, щоби відібрати у нього його половину? Се ти, братчику, торгував, не я, а, опроче, беру свою половину, бо вона моя, а купую твою, бо маю за що. Заплачу добре, а ти не копирсайся, тільки бери, доки даю. А я даю, скільки захочеш, мені Вижні треба...

— Навіщо?

— Не твоє діло!

— Як-то не моє? А Вижня ніби чия?

— Наша.

— Ні, моя! Моя, бо я голова родині, не ти, і я відповідаю за се, в чії руки піде батьківське добро.

— У мої! Після твоєї смерти головою буду я!

Погляди обох братів стрітилися, як два мечі. Богдар став ходити по кімнаті туди й назад. Червоність сходила звільна з його лиця, але в міру сього вільнів і його крок. Вкінці здержався у проході, а Томир зі здивуванням замітив у чертах брата той сам вираз, що й перед обідом. Важко, як старець, опустився на лаву і закрив очі руками. По хвилі заговорив, а в його голосі дрожали сльози.

— Ні, брате! Не можу продати тобі своєї половини, се ж мій хліб...

— За франкські гроші, які тобі заплачу, купиш собі друге посілля.

— Ох, ні! Гроші вмить розійдуться. У мене різні довги у Перемишлі, Теробовлі, "Луцьку, між околичними боярами тощо. Якщо одержу двійну вартість цілого посілля, то, може, заплачу усе, але сам хіба піду у GRIDницю якого князя або осяду ловцем на Волині чи Поліссі... Се неможливе!

— Ха-ха! — засміявся Томир. — Узявши гріш, щезни, як печеніг у степовій траві, і поминай як звали! Заки розпитають, де ти дівся, то у тебе вже й розробиться майно. Воно давно було б у тебе, та тут, на пісках, сам кесар з Візантії зійшов би на старці, не то чоловік одної з його підданок...

Богдар здригнувся.

— Можу вбивати, грабити, бо се буває деколи між боярами, — сказав, — але обманювати не гадаю нікого!

— А мене то ти не обманув?

— Ні, я тебе погубити хотів, а се зовсім інше діло. Ти мені брат, між нами зрада, кров, месть, пекло, але для других рід Вовчурів, як рід соколів, буяє по блакиті над смердами, огнищанами, GRIDнями, ізгоями, рабами.

— Горда з тебе штука! Не глибоко, видко, сидять у тебе науки патера, чи пак попа Кипріяна, — кпив Томир.

— А ти ніби думаєш інакше?

По холодному, насмішливому лиці Томира промайнуло збентеження.

— Що я думаю? — спитав. — Багато дечого, та се не твоє діло.

Замовк, але, видко, крізь голову пробігали йому всілякі гадки, бо брови зморщилися глибоко, а рука ритмічно стукала об стіл. Богдар мовчав також і, вдивляючись у

темніюче вже вікно, снував далі свої сумні міркування.

— Продай! Продай! — заговорив вкінці. — Чому? Продати можна, але не за гріш! Заплати моїх вірителів, купи мені друге посілля сам, а я переїду, куди захочеш. А так? Без гроша у калиті, без куска землі, без кривлі над головою, без поліна у холоді зимових вечорів... Томире, брате! Я б не Завагався от тут при твоїх ногах вилляти крапля за краплею усю кров, перетерпіти усі муки візантійських чи ляцьких катівень, але почути з маленьких усток дитинки: "Тату, я змерз! Я голоден!", почути плач, гіркий плач дитини нуждаря... На грецького сатану, на альбів та Ніфлюнгів батька, на змору та чорта, хай Перун спалить тоді весь світ і мене, хай гине все... я... я не можу...

— Чи тільки про дитину йде тобі, Богдаре? — спитав Томир, прикусивши губи, з огнем у очах.

Богдар зам'явся, але по хвилі і сказав шепотом:

— Так! Тільки про неї. Вона моє життя, моє будуче. Тамто... минулося!

Важко перевів дух і знову понурив голову у руки.

— Так продай мені і її... Ти знаєш... Я тоді...

Голос Томира сичав, наче гадюка. Його очі світилися у сумерках, наче вуглики. Дрижача рука розпаленого бажанням мужа дотикала плеча Богдара.

Здавалося, з тіни комина виповзає ось страшна, на лилика схожа потвора і своїми вогкими, ховзькими крилами обіймає усю статъ Богдара...

Сутеніло.

— Ні! — відповів по довгій хвилі. — Ми разом завинили, разом і терпітимемо. Ми зв'язані зі собою, не дам її нікому... Навіть тобі!

— Ти не озлобився, значить, не любиш вже її! — намовляв Томир. — Віддаш її мені, клопоту збудешся. Чимало жінок на світі буває, а ти старший, тобі молодшої треба. При ній і сам відмолоднеш і поведеш її так, як тобі треба. А тут було напротив...

У пільмі не замiтив Томир зміни на лиці брата.

Богдар вмить випрямився, як борець, що, упадаючи під ударами, углядить незакрите місце на тілі свого переможця і береться упхати туди обломок меча.

— Ти не любиш її, брате! — говорив Томир дальше. — Але у тебе вросла у серце покора перед її красою. Ти мусиш додержувати, що обіцяв їй там, над Сяном, у місячних ночах п'ять літ сьому... Я не обіцявав нічого, і я зумію вдержати її в руках... Для тебе вона мукою, для мене буде розрадою...

— Звісно, що така жінка, як Єлена, се справді тільки забавка. Життя з нею нема! — заговорив Богдар, а його голос був спокійний і діловий. — Але в мене дитина — перша, і хочай із жалем, та все-таки, може, подумаю про твоє бажання інакше, як думав досі.

— Еге ж, подумай тільки! Я постараюсь облегшити і їй заміну. Вона не любить ні тебе, ні дитини.

— Ти... ти як знаєш?

— Я бачив се при обіді. Вона думає тільки про своє.

— Се правда! — Богдар зітхнув важко. — Паволоки, пахощі, застава, пири, строї, дорогоцінності. Та все-таки вона... краса мого життя...

— Красу купується золотом!

— Ба, сього, що чуло колись моє серце, не купить ніхто! Одначе лишім се! Ти скажи мені, відкіля у тебе взялися гроші?

— Ось послухай, розкажу!

Допізна вніч сиділи оба брати при огні і пили вино. А опісля спали довго, і аж коло полудня другої днини виїхав Богдар верхом у Перемишль. Томир остав у Вижні з Еленою.

IV. Продана жінка

— За віщо ви вчора сварилися з Богдаром? — запитала Єлена Томира, коли боярин заховався за першими деревами.

Томир не відповідав. Він наче потонув у згадках чи мріях, наче згубився у міркуваннях або у смутку понурого краєвиду, який розвернувся перед його очима.

Від учора потемніла біла пелена снігу, темно-зелені вершки сосон ярко відбивали від червоних пнів, не було ще зелені підлога, не було свіжих, ясних пуп'янків на кінцях гілок, а з посірілого снігу підіймалися такої самої краски опари і зливалися зі захмареним овидом у сіро-тьмаву, понуру, невідрадну суціль.

— За віщо? — повторив по хвилі. — Ти не знаєш? Не чула як не ухом, то серцем?

З-під ока, але уважно глянула грекиня на молодця. Русяве кучеряве волосся обдавало його молоде лице, наче сяєво ангела, в очах миготіли іскорки скриваного жару пристрасти, з цілої появи так і били молодеча міць, розмах, свіжість. Високо підійнялася грудь молодії жінки, легкий рум'янець скрасив матові ягоди; чорні, як крило крука, чудово нарисовані брови піднялися вгору аж під золотисте чільце, а легкий усміх завітав на повні коралові усточка.

— Як-то, то він ще не забув?

— Ні, не забув! Ні він, ні я, а бачу, що й ти не забула.

— Я-то? Звісно, що ні! Я не забуваю ніколи веселих подробиць діточого віку.

— Діточого?

— Ну, так, діточого! Чей же не було тоді, перед п'ятьма літами, чогось більше між тобою, мною та Богдаром!

— Не було, кажеш? А я за віщо карався у неволі сих п'ять літ, як не за сю діточу сварку?

— Якій неволі? Що ти верзеш? — дивувалася Єлена. — Якщо тобі було важко на чужині, то сьому винен ти сам. Треба було заждати, тут... Хто знає, — тут молода жінка відвернулася від товариша і пішла до дверей, — хто знає, може, не було б склалося моє життя так, як ось склалося на ділі?

— Ах, то ти не знаєш! — догадався Томир. — Ти не знаєш, що за твою красу продав брат брата проїжджим купцям на ганьбу й неволю? Ти гадаєш, що я по волі...

Живо відвернулася Єлена до нього, бліда, з лискучими очима.

— Що ти кажеш, Томире, він таке вчинив? — крикнула. — Се неможливе!

— Неможливе? Ха-ха! Ходім у хату, братова, тут вогкість прошибає тіло до кости, а то й люди глядітимуть на нас.

— Ах, сі люди... Не стоїть про них і говорити! Се товар, не люди!

Увійшли у світлицю і сіли біля комина. Ярослав, який грався на долівці куклами та возиком, жваво позбирав усе своє майно і побіг у челядну.

— Як батько дома, дитина нікому проходу не дає, — сказала мати, дивлячись за хлопцем, — як же ж батька немає, то й його наче й нема. Притихне, зашиється у куток, пропаде!

— Видко, не чує за собою перемоги! — засміявся Томир.

— Він? Так, се вельми розумна дитина! — сказала Єлена як би з жалем.

Бистро глянув Томир на жінку... Так! Богдар не любив Єленя, бо вона замало добра вносила у спільну скарбницю домашнього щастя, а забагато забирала його для себе одної. Та ось, видко, і вона не любила чоловіка, а тут бачив, що і дитина їй рівнодушна. Чому саме?..

Щось засміялося в душі молодця. Але не був се сміх радості з близького сповнення задушевної мрії, з якою молодець задивлюється у провідну зірку життєвого щастя...

Він розказував, вона слухала. Усміхалася при оповіданні про сердечну муку молодого серця, коли-то Томир рішився землю й небо порушити, щоби тільки дістати її. Сміялася, коли Томир повторював слово в слово їй спір із братом. Вони оба бажали перевищити себе у зображенні гаразду і щастя, якими їх любов мала оточити вибрану дівчину. Коли, одначе, діло дійшло до погроз та лайки, порушилася неспокоїно й відповіла:

— Ба, усякий із вас обіцяє, присягає на меч та кости батьків, що отворить жінці земний рай, обдасть її усіма розкошами світу, сповнить усі її бажання, а там і покажется, що сей вимріяний рай — се... буденщина. Темна, сіра буденщина, у якій меркнуть і самоцвіти, і паволоки, тратять арому і пахощі, і вино! Гей!

Узяла білою, виплеканою рукою поліно, яке лежало під печею, й укинула у багаття. Сніп іскор бухнув угору, наче дав вираз озлобленню томленій буденщиною душі.

— Для досвідного мужа, який багато пережив на віку, являється буденщина раєм. А я бажаю руху, веселости, блиску, життя. Бо буденщина — то смерть! Ось Богдар любить мене, що тільки захочу, дає мені, але з Вижні не рухається. А я, наче ся пташка у клітці, бачу, як колишні мої подруги порхають по зелених галузках веселого, пестроцвітного саду. Раз у раз снуються перед очі волос та лице мого чоловіка. Чуб був колись-то темний, буйний, м'який, пахучий молодістю, моторністю розгуканого, благородного жеребця. А тепер? Щорік прибуває на його лиці брижок, краска ягід линяє, жовкне, Сіріє, мов ті ясені осінню. Щораз то більше сивого волосся просвічує на голові мого товариша, а темне вилазить, губиться десь, пропадає. Гей! Він найшов спокій, якого глядів, найшов свій рай, але я — ні!

Злісний усміх блукався по лиці Томира. Правду, бач, казав колись-то патер Бово, що безглуздя жінок буває більше навіть від їх примхуватости та похитливости. Ось як платила Єлена Богдарові за скапане життя! Ха-ха! Тим краще для Томира. Тільки дурень глядить у жінки більше, чим вона у ньому! Вона ось жеребцем захоплюється — звісно, самиця, ну і... нічого більше!

— Чому ж ти, Єлено, у сю днину, коли я, розпалений першою любов'ю, яку коли-небудь відчував, брався відбити тебе у брата, не пішла за мною? Ти ж знала, що він о десять літ старший від мене, що він тобі не рівня, що я, а не він тобі під пару?

— Ти, Томире? — здивувалася Єлена.

Дрожання у голосі молодця зраджувало пристрась, яка його обхоплювала, наче полум'я кущ ялівцю. Лице паленіло, у чертах лица малювалася буйна сила почувань, наче сила вітру на гладкому зеркалі озера... Ось у сій жгучій пристрасі розцвітали макові цвіти палкої розкоші, шалу, забуття, після яких остає, щоправда, в руках всохле бадило, але в серці... Ах! Солодкий, тужний спомин. Усміхнеться не раз до нього душа у майбутньому і скаже: "Було за мною терня і гіркий полин, але й були квітки між ними. Се не те, що млаво, тухло пахуче сіно буденщини!"

А Томир говорив далі:

— Так, я, Єлено! Я і тільки я! Навіщо мені скривати тайну, яка розриває мені груди і після п'ятилітньої дрімоти будиться, наче сплячі велетні — Грімтурси, про яких розказувала мені колись моя варязька няня. Ся тайна принесла мені колись неволю, тепер повинна принести месть, Єлено! Ти мусиш бути моя, всупереч світові й його ладові! Ми молоді, життя ось зацвіте перед нами, наче майський луг, оставимо поза собою усе старе, зів'яле, усі пережитки минулої осени, хоч би між ними мав бути і Богдар...

Він ухопив її руку і здавив сильно-сильно, до болю... лицем нахилився до неї, а її шовкове чорне волосся діткнуло його уст. З чотирикутного вирізу "мірти" виглядала повна, рожева груди... І нагло, несподівано почула жінка, як рамена Томира придавили її, мов пришрубник, а гарячі уста прилягли до її шиї. Вирвалася з обійму, збентежена, неприємна, близька плачу! Слова, гадки, почування жінки, а злочинне діло — се не одно!

— Що ти, тварюко? — почала тихим, схвильованим голосом. — Ти зраджувати берешся довір'я брата, поганиш хату і рід, із якого сам вийшов...

Між тим Томир прочуняв. Силою здавив у собі збунтовані страсти і засміявся тихим сміхом спокусника, що певний побіди над останнім сумнівом спокушеного.

— Ха-ха! А чи знаєш ти, що сказав мені брат, коли я обвинив його про зраду? Він сказав: "Ти мені брат, між нами зрада, кров, месть, пекло, але для других рід Вовчурів має бути сонцем!" А чи я роблю що друге? Чи не те саме радить сам Богдар? Не дивуйся, отже! Прецінь мені ялося дати почин, а не тобі, бо ти жінка, а не я, ми ж обое мусимо зійтися швидше чи пізніше...

Насміх у голосі Томира, видко, зобидив Єлену більше, ніж поцілунок. Наче клеймо, пекло на шиї місце, якого доторкнувся устами. Кров ударила їй до лица.

— Мовчи, поганче! Ніколи не буду твоєю, навіть по закону, не то що! Ти зобидив мене. Я ж не рабиня, ні повія. Хто я — скаже тобі Богдар. Він сторожем моєї і своєї чести.

— Ні, Єлено! — відповів Томир, встаючи. — Ти не божися, бо ти вже моя, і я возьму тебе, коли тільки захочу, якщо прийдуть мої скарби із заходу.

— То ти гадаєш, баришнику, що купиш Єлену, дочку Лапсаря, за гроші? Ха-ха-ха! Ти, старче, ти, вітрогоне, ти...

Вираз глибокого спочування відбився на лиці Томира.

— Жаль мені тебе, Єлено, невимовний жаль. Вибачай мені, молодому, закоханому, п'яному... Я ж не знав, що Богдар тобі нічого не казав... про...

— Про що? — спитала жінка, і рівночасно щось здавило їй серце, мов кліщами.

— Про наш уклад, умову...

— Уклад? Умову? Про мене? Яку? Ох, Господи!

— Він відпродав мені свою половину Вижні і... тебе! Чи ти ще нічого...

Живо скочив наперед і обняв рукою молоду жінку, яка падала на долівку. Зложив її на ведмежу шкуру і гукнув на Акму.

— Поможи боярині! — сказав. — Її замлоїло!

Вийшов і велів осідлати собі коня. Коли по хвилі бояриня прочунила і спитала про нього, не було його вже у дворіщі.

V. Новий опат

У маленькій келії біля Грушової Керниці, серед глухого пралісу, сиділи при огні Томир і високий, худий, бородатий монах у темно-бурій рясі. На задній стіні хати, при якій виднів малий, біло накритий столик із кіотом, висів великий чорний хрест. У мигтячих блисках огню маяла та хвилювала туди й сюди чорна тінь хреста, наче крила якогось велетенського дивовижного лилика.

Оба мужі говорили мовою франків, а Томир орудував нею зовсім поправно. У його виговорі не було навіть питомої слов'янам м'якоти, видко, віджила й відізналася у ньому кров Ульфра у наслідуванні германського говору.

— Дратує мене, молодче, — говорив монах, — твій світський, а ще й еретицький стрій, дратує рум'яне лице мужа, який, видко, забув про правила святого отця Венедикта із Нурзії та калявся скоромною стравою на загибель нещасної своєї душі... Горе тобі й мені, що приймаю тебе під убогою, але чистою кривлею затвірника!

Покірно схилив молодець голову.

— Не суди послушника, отче! Я сповняю у сьому приказ єпископа Регінгарда. Він наказав мені лукавити перед еретиками й поганями, бо святі наміри виправдують лож і облуду. У майбутньому монастиреві у Вижні чей же не забракне свистячих ременів до покути, а заслуга вміниться мені у вічну щасливість.

— Ба, єпископ Регінгард, — завважив суворо монах, — не забув ще розпусти та облуди давніх, страшних часів, коли-то монахи, наче поперебирані ляїки[3], пили, гуляли й чужоложили у затворі. О pudor! Горе душам у геєнні, горе сим, що, налігавшись Арістотелів та Гораціїв, гадали працею та мертвою латинською книгою ширити світло! Горе! Ось де світло, ось де просвіта, заслуга, спасіння!

Вказав рукою на велетенського лилика на стіні, а там підняв зі землі нагай зі сімома ремінцями, на яких були олов'яні кульочки та залізні гачки до продирання шкіри.

— Бийся в груди, грішнику! — крикнув. — Бий чолом об долівку, хай прокляте

стерво завие собакою під бичем духа, хай пропаде спокуса, тікаючи з твоєю кров'ю! Га! Краще розлий її в грязюку, краще зігний за життя, ніж має гинути твоя душа!

Послушно упав Томир на коліна перед хрестом і довго бив чолом та молився. Коли устав, приблідло його лице, замарався одяг, помутніли очі.

— Тепер говори! — велів монах, ставлячи біля вогню глечик із вареними сушеними грибами та житній сухар.

— Не буду їсти, отче! — звинявся Томир з винуватим усміхом пісника. — Ти зворушив моє засліплене серце, і я обітую два дні сушити й бичувати спину, бо, бач, чую, що вслід за бажанням напиків та наїдків прийдуть ще й нечисті похоти, а що тоді?..

— Добре робиш, брате Клименте! Горе людині, на яку, наче лев у пустині, чатує диявол..

— Єпископ порозумівся з Болеславом, і сей дав гроші. Він згадує пов'язатися ближче з Володимиром, бо після його смерти настане розвал, розпад, безладдя, та чимало вдасться тоді ухопити сильному. Свята римська віра, яка йтиме за сею силою, як хрестовидна ручка за гострим мечем, водвориться у багатих руських землях. Монастир у Вижні — се і для нього кріпость неабияка. Тому трьох парубків і монах Зденко...

— Чех?

— Так! Вони привезуть скриню золотих солідів. Частина дав імператор Оттон, частину єпископ, решту сам князь. Гроша багато, бо монастир має бути з каміння, з оборонною огорожею та мурованими брамами.

— Чи аби безпечно буде їхати через Польщу? Доки нема на сій землі наших маркграфів та густо поселених міністеріалів, годі трьом ратникам перевезти такий скарб. Се ж тисячі...

Засвітилися чомусь-то очі монаха, уста розхилилися дещо.

— Над ними буде Бог! — відповів Томир. — Він устереже гріш, везений на його хвалу.

Вмить скорчилося лице монаха. Ударився в груди, немов обірвати бажав щось у собі.

— Рессаві! Рессаві![4] — заголосив і, зірвавши зі себе рясу, став раз у раз із вправою та страшним завзяттям шмагати синяками та струпами вкриту ропіючу спину. По лиці Томира пролетів вираз несказанної погорди та відрази, але він укляк біля бичівника та голосно молився.

— Бачиш, брате Клименте! — сказав задиханий та втомлений Бово. — Навіть до старого, досвідного затвірника приходять деколи покуса, і я став сумніватися про Боже провидіння. Молися, Томире, за мене! Ти, видко, не винний у злочинах, які закидав я тобі та єпископові, бо Всевишній дав тобі віру й уповання у хвилині, у якій не доставало їх мені.

Томир похилився до плеча Бово.

— Не мені своєю ничтожною, напівпоганською душею перепинювати струю

благодатей, які пливуть із ран Спасителя на "твою блаженну голову, отче! Твої слова не накличуть сатани гордощів у моє убоге, але вірне і щире серце. Ось прийми від мене се, що передав мені єпископ, та видай потрібні прикази!

Він передав патрові у платину завинений зверток пергаміну з печатками, а сам укляк біля йогодолін, наче монах перед опатом[5].

— Що се? — спитав Бово.

Грамота на опацтво у майбутньому монастирі у Вижні. Жезло, інфула і перстінь, монстранції та орнати[6] прийдуть пізніше. Їх привезуть німецькі купці з Ратісбони до Перемишля. Гроші прийдуть невдовзі, коли тільки усталиться верем'я, а води опадуть. Зденко доставить сюди одно і друге.

Але Бово не слухав. Він розвинув грамоту і пожирав очима кожду букву, вималювану на пергаміні вправною рукою цісарського писаря. Пестрі та золотисті ініціали мигтіли перед ним, наче самоцвіти скарбу Нібелунгів, лице паленіло, блаженний усміх блукався на устах, а похилена стать випрямилася гордо і властно. У його уяві звучали срібні дзвіночки повбираних у білі альби школярів, солодкі пахощі ладану і ялівцю неслися під кругле романське склепіння, а гармонійний спів молодечих голосів заводив улюблену пісню опата: "Media vita in morte sumus "[7]. Ся пісня у найяркішому противенстві до молодости нищить безпощадно усе, що не зв'язане з тьмавою аскезою холодних, вигорілих монаших душ. Вона підіймає під небо культ власти, а власть — се буде саме він, опат. Його всемогуче слово понищить східні церкви, на яких ще не почорніло дерево... Він погасить рум'янець на лицах молоді, похилить горді голови бояр і князів, які так швидко зуміли примінити нову віру до старого звичаю. Він продре сю тоненьку плівку Христової правди та розторочить молотом церковного велетня світську життєву гординю усієї землі. Так! Бо він одинокий опат усієї Червенської землі, бо у нього одинока. Богом дана власть, бо власть — се він!

Прочуняв. Махиально опустив грамоту на коліна, а коли завивав обережно її у платину, його зір стрітив питливий погляд Томира.

— Так, так! — сказав. — Бачу, що се грамота. Але невже імператор не найшов гіднішого для сеї почеси... Я ж смиренний...

Лукаво блиснули очі Томира.

— "Тим одинокий, на якого плечі можна було вложити сей тягар", — казав єпископ до канцлера...

— А ти як знаєш?

— Я був саме на послузі єпископа у кімнаті, коли вони печатали грамоту.

— Ах так! Встань! Клякатимеш тільки серед братії, бо тям се, що клякаєш перед владою Бога, якої жезло у моїх руках тільки через коротку хвилину земного буття... А тепер вертай у мирі до своїх. Хочу остати наєдині з моїм униженим серцем, з якого рветься горі молитва вдяки...

Томир устав з колін, але не брався відходити.

— Прости мені, високопреподобний, що не послухаю твого приказу, мушу,

одначе, сказати тобі, що сатана не спить, а велике діло, задумане тобою, в небезпеці...

— Проби! Якій?

— Вчора вечором підслухав я розмову боярина, від якого купую Вижню, з двома звісними у всій землі головорізами. Боярин розказав їм, що бажає продати мені землю, але гроші одержить аж коло Чесного Хреста. Не знати чому, відгадали вони, що сума буде чимала, до того ж у золоті, тому рішили засісти у виженських лісах біля Чортового Яру, куди йде одинокий шлях через горбовину і... звісно що...

Опат поблід і затрусився.

— Ах, що ж мені тепер почати! — заголосив. — У мене нема ні лицарських служебників, ні навіть монастирських пахолків. Що ж пораджу на злу волю диявола та його поклонників?

— Не падай духом, високопреподобний! Божа сила більша від чортової, а вона дала тобі мене. Я вирятую гріш і твоє опацтво.

Бово підняв голову.

— Як саме? Хіба ляжеш на шляху й остережеш їдучих...

— Се ні на що не вдалося! У напасників будуть стежі, а, впрочім, вони можуть і тут найти се, чого бажають. Чи ти і я оборонимо скарб від товпи?

— Так дай знати громаді... У вас тут мужики пильнують ладу самі.

— Копа карає злочинця, се правда, але кого карати й за віщо, коли злочину ще нема? Боярин, про якого говорю, має між підданими чимало прихильників... Се не лупій-міністеріал, ні шляхтич із Саксонії чи Швабії.

— А князь або княжий тивун...

Томир усміхнувся.

— І князеві, і тивуніві придасться скриня золота, а ще й така, що була призначена на будову ворожої кріпости, — відповів. — Не гляди, високопреподобний, княжої опіки, бо наше богоугодне діло загадане якраз на погубу поганських володарів сеї землі. Сатана закрив, щоправда, їх очі на велич римської церкви, але не відняв їм розуміння власної безпеки, бо ся безпека є безпекою і для нього.

— Правду кажеш...

— Так здайся, високопреподобний, на мене! Я піду за злочинцями, виміркую час і місце нападу, а там поведу діло так, що при самій грабiжi пізнають злочинця мужики. Справу візьме в руки копа. Тоді відберемо наші гроші назад, а по закону дістанемо ще й Вижню як відшкодування за грабiж.

Довгу хвилю мовчав опат, вкінці підійняв свої сіро-сині очі на Томира.

— А не лукавиш ти случайно, брате Клименте? Велика, бач, сила у диявола, а грішним життям дав ти до себе приступ сатані!..

Вираз очей монаха був страшний. Він вложив у нього всю свою догадливість, знання світу і людей, усе уповання на чудесну Божу силу, яка, певно громом або наглою смертю, поразить у тисячократ проклятого злочинця, що посягає по святий гріш монастиря. У сьому погляді були і неспокій, і тривога, і недовір'я, і ненависть, і... захланність. Будь Томир справді віруючим католиком, він не видержав би сього

погляду. А так він тільки спаленів на лиці, уста його задрижали, в очах засклилися сльози.

— Твоя воля або неволя, високопреподобний, — відповів не зразу. — Тобі ялося приказувати і заказувати... ти опат, я послушник-монах... тобі вільно зобиджувати мене, а мені уже віднялося право гніву і мести... Та, проте, я надіюся, що у сій хвилині спокутував жертвою моєї чести усі гріхи, яких коли-небудь допустився. Геть, сатано, від мене!

Він укляк і поцілував руку опата.

— Рішай, високопреподобний опате! — закликав глибоким грудним голосом побідника, який поборов змія спокуси. — Рішай і вибач, якщо тобі не відповім! Мені важко було і з'ясувати собі, про що ти помовив мене, бідного! Одначе як непевним є несповнений злочин, так нестоючим є й неоправдане підозріння про співучасть...

Опат, видко, застидався, дарма, одначе, глядів слів оправдання. Бач, щирим було його покаяння, а нещирими — покора і вірність Томира, тому найшов боярин слова, яких бракло опатові.

VI. Чи великі твої скарби?

Коли Томирові щезла з очей келія Бово, він плюнув з досадою вбік, а там і засміявся коротким сміхом людини, яка не має перед ким висказати причини сміху, а здавити його не може.

На Заході навчився був Томир глядіти під тонку плівку клюніяцької аскези[8] і, мимо батогів, постів, молитов, бачив під монашими рясами скрізь тільки таких самих людей, як у себе на родині. Мало того! З молоком матері, яка була руського роду, виссав він погорду до божкарства та святенницької облуди. Він звик уже змалку богів та святих "стягати на землю", мішати їх у свої щоденні справи, вважати їх частиною побуту. Вітер, який віяв із гірзавської лаври, видавався йому з-за того тільки вишколом, при помочі якого ловець забезпечує собі вірність собак. Він приучує їх приносити кинені камінці, скакати через прут, ходити на задніх лапах, — а все те не задля самих штук, а на те, щоби собаки повинувалися йому на кожний кивок, стаєю наскакували на вказаного ворога, а боронили свого господина без огляду на се, на чийому боці правда...

Томир знав, що аскети в роді Бово — се тільки у вельми рідких случаях справді святі люди, повні самовідречення й любови. Сі небагато виріклися світа, щоправда, задля ріжних причин: одні втерляли надію життєвого щастя, другі відверталися від світа у свідомі власної безсильности у боротьбі про ествування, інші — томлені скритою недугою... Всі вони, одначе, були іноканами у храмі буття, гідними як не любови, то принайменше пошани, бо їх поява несла добро, спокій, благодать, наче цілющий бальзам на пекучу рану смутку, жури, зневіри. Та ось довкола сих небагатьох, наче за благородним ловцем злючі собаки, ішли другі... велика, темна маса чорноризців, яких риза рівняла між собою у однопільну могутчу стаю. Вони крилися під багряним плащем чесноти святця, але в душі їх не було і тіни великого мужа. У них буйно грала кров, їх жерли змисловість, захланність, лакімство, зависть, злоба, гнів; страстні бажання й

похоти рвали серце... Покура аскези при кожній нагоді змінюлася реготом дикої розпусти, який приходилося покривати підлою облудою, лукавити лицем і словами, кривити душею... А далі?.. Далі сивів волос, оралося лице, хилилася стать, а на місце давніх поривів жовч заливала старече серце... З облудника виростав злючий, нахабний каверзник, готов за власні, скривані колись злочини післати на муки та смерть усякого, хто не вмів як слід укрити правди свого серця. А до того сі згіркнулі зависники зшивали собі з леліток справжньої чесноти плащ духовної гордині та строїлися ним куди краще та яркіше самих подвижників. І вони-то, а не святці були "во главі братії".

Усе те передумав Томир, їдучи лісом, і ні одна гадка, ні одно почування не вчинило йому закиду: "Се, що ти задумав, — се обман, грабіж, погань..." Раз у раз підсміхувався тільки, а коли від'їхав уже на яких чверть милі, то і посвистувати став... але не церковні напиви, а пісеньки, які співали у підміських шинках вивтікавши з. клявзури[9] клірики.

...Жовте пінисте пиво ллється у збанки... З-під пальців товариша пливуть скочні звуки струн... Довгий, худий, одітий у витертий ловецький каптан учень "внутрішньої школи" б'є по тонзурі присадкуватого грубого брата дверника, а оба ревуть під дострій струн:

...Vultus tuus indikat

Quanta sit nobilitas,

Quae in tuo pectore

Lac miscet cum sanguine.[10]

Саме біля нього, між ним а братом Зденком, сіла така дівчина.

— Підеш? — питає його.

— А хочеш? — відповідає питанням Він.

— А хоч би й до рання! — регочеться дівчина. — На монастирській леваді сіна доволі!..

Гей, те монастирське сіно!.. А й потолочене порою бувало...

Покрасніли ягоди молодця. Мимохіть полетіли гадки ген у дворище Богдара... Єлена...

Томир зціпив зуби.

"Вона жде мене! — погадав. — Коби тільки Богдар швидше не вернув!"

Потис коня і пігнав лісом, немовби тікав від спокуси або... летів за нею.

А вона справді ждала його. Біля горючої ватри у світлиці ждала його з вечерею.

— Жду на тебе, як рабиня свого господина! — сказала.

У її голосі звучали досада, злоба, але й цікавість. Мовчки сів Томир до столу, а попоївши, щойно звернувся до Єлени спокійно і поважно:

— Вичуваю у твоїй бесіді сумнів і досаду і бачу вже, як ти з приїздом Богдара накинешся мокрим рядном на нього. Правда?

— Не твоє діло! Правда вийде все-таки наверх. Або ти пробрехався, або ні, а як ні, то Богдар справді лукавить зі мною, або... або з тобою й оббрехав тебе, щоби виторгувати більше гроша. Сьогодні, коли поверне, хочу почути правду і буду її знати. Ось що!

— Навіщо ж тобі ждати? І так правду скажу тобі тільки я, і то по волі, а не він. Він під натиском не скаже тобі правди, Єлено! Ти подумай тільки! Ось ми обоє любимося поза його плечима і змовляємося на його загибіль. Він дізнається про се від когось третього і накидається на тебе: "Скажи і скажи, так чи ні?" Що ж ти йому відповіш?

— Ба, привиди!.. Він знає, що я ніколи...

— Ні, не привиди! — перервав живо Томир. — Ніхто не знає, на що зважиться жіноча лєсть. Коли про жінку лише говорять, завсіди дещо правди є в сьому. Він ось питає, а ти, розуміється, відпираєшся всього. Так і ти не добудеш правди від нього, а тому мусиш мовчати про все, що сьогодні ранком від мене почула...

Усміхнувся заклопотано і зі спущеними очима говорив, запинюючись, далі:

— Бачиш, Єлено, я сам і не здогадувався сили, з якою моя давня любов заволоділа мною. Може, тому, що се була й є одинока моя страсть у житті... Вона ось відізналася так могутчо та такою хвилею наплила в серце, що дещо виплило устами. Прости мені!.. Прости, не ремствуй, тільки слухай!

І він розказав їй усе, що знав про невідрадні обставини, серед яких силкувався Богдар вдоволити забаганки своєї жінки. Він глумився над осоружним підстаркуватим братом, який дурив її лелітками багатства і сили, доки самому не достало терпцю і спромоги, доки приява його любимої не стала йому мукою. Коли ж прийшло і се, то він збувається її, а майно рятує для сина...

Довго мовчала Єлена.

— Ти правду кажеш, Томире, — відповіла вкінці. — Я замовчу, бо ж справді замало мав Богдар добра від мене, забагато — я від нього. А воно недобре, коли таке діється. З часом вичерпується усе...

Томир почув, що ступає хибною дорогою, якою хіба тільки Богдар міг би був зайти у серце жінки, але він ніколи. Пригриз уста.

— Ха-ха-ха! — засміявся по хвилі. — Невже ж ти бажаєш зробити зі себе руську боярину у високих, дьогтем мащених чоботах, вонючу баранячим кожухом та в'яленою рибою, червону на лиці, з посіданими руками, яка пораяється у валовій одежі біля нецок чи безрог?

— Як-то? Що ти? — спаленіла грекиня.

— Що? Ха-ха-ха! Вибачай, але годі мені опанувати веселість. Ось послухай! Якщо бажаєш, то я вкажу тобі шлях твого майбутнього. Перш усього продай отее все, — тут указав головою на розкішну обстанову кімнати, — продай і заплати хоч частину довгу! Усього не покриєш, бо хто бере у. довг, той не питає про ціну і переплачує утроє... Опісля позбудься вина, коріння, розкішних одягів. Зимовими вечорами вимережай при смолоскипі недільну одежу собі й дитині, а чоловіка пішли декілька разів у город продавати звірячі шкури, мід та віск, щоби виплатити решту. Постав між собою а всіма подругами та друзями непроходиму стіну вбогости, а тоді... тоді, кажу, на старости літ, може, твій Ярослав буде міг хоч в часті зажити так, як бажала жити його мати...

З острахом, широко розплющеними очима гляділа Єлена на Томира. Се, що вона

вважала конечною потребою буденного побуту, мало бути тягарем Богдарові? Як так, то чому ж він...

Але Томир не дав їй скінчити міркувань.

— Сама бачиш, — говорив з усміхом, — що ти не сього світа жінка, у якому живе Богдар. Ось княгиня Анна. І вона виреклася блиску римського двора, визбулася логофетів, зостів, доместіків[11], пішла за чоловіком у холодний край тавроскитів, але ласка її чоловіка оточила її над Дніпром такими самими вигодами, які мала над Боспором. Ваші грецькі жінки всі такі! Ось і Теофано... Кожда слухає приказу, чує серцем свого мужа, думає його головою, але за собою мусить везти у далеку чужину і частину рідної обстанова. Без неї вона вмирає... Так що ж? Знає се князь Володимир, знаю я, знає і Богдар... Князь Володимир є володарем усієї Русі, йому не трудно вдоволити свою вибрану. Легко се й такому, у кого повна скриня солідів, як ось була у твого батька або є в мене. Але Богдар повинен був уже тоді, перед п'ятьма роками, спитати себе: "Чи по силам мені се, чи ні?" Якщо тепер товче головою об стіну та призиває християнських та поганських богів у поміч, то винен тільки він, ніхто більше. Я ж знаю, що ти, Єлено, як чарівна з лиця і статі, так благородна серцем, одначе що ж із сього? Князь не стане вигортати навозу із-під коня, хоч би кінь і подох, а княжна не стане хусти прати, хоч би і для рідної дитини... Ось глянь! Богдар відступить мені тебе, як тільки прийдуть мої скарби із Заходу. У нас на Русі таке бувало давніше, та й у вас торгують гарними невольницями ще й тепер. Усякий глядить такого, хто дав би чудовій, коханій квітці потрібне їй підложе та підсоння. Вкінці скажу тобі ще се: якщо поглянеш на мої достатки і скажеш: "Мало", так я відступлю від купна сейчас!

Вираз напруги щезав звільна з лиця Єлени. Вона з властивим своїй породі спокоєм годилася в дусі зі зміною, а очі переконували її, що се зміна не на гірше. Вона гляділа крадьки на молодця, стежила за грою його лиця та очей, але й одно і друге було спокійне. Якби Томир попав був знову у п'яний захват залюбленого хлопчика, вона була б вмить збагнула його гру. А так його палкий порив зранку став тільки спомином... і то не прикрим!

Розмова поплила спокійнішим руслом. Томир переконував Єлену, що тільки рівновага і мовчанка облежать її долю у майбутньому. Тут і там тепліший погляд, палкіше слово веліли жінці догадуватися глибини чуття, покритого зрілим спокоєм свідомого ціли і доріг мужа. Вкінці впало питання:

— А чи великі ті твої скарби, Томире?

— Чи великі? Не скажу, бо се заплата від римського цісаря та польського князя за важні прислуги. Се гроші, якими я наповнив чималу скриню. Мені ніколи не ходило про них, то я їх не рахував; бач, не займався ще досі купецтвом. Казали мені, одначе, знаючі люди, що за сі гроші можна було б набути чималу волость, вимурувати високий, могутній замок та обзавестися всіляким добром на довгі-довгі роки. Се княжі достатки, Єлено, а ти будеш над ними княгинею. Про тебе мріяв я там, далеко на чужині, задля тебе промовчую злочин Богдара перед судом, але будь певна: якщо не вдасться мені мирною дорогою ввійти в посідання твоєї краси і любови, так нема для мене шляху,

яким не пішов би, нема злочину і насилю, яких не піднялася б моя рука. Багато дечого навчився я у бездольному житті, я вмю шанувати Чужі гадки і замисли, чуже щастя і горе, але не забудь і сього, Єлено, що я Вовчур... Так, я Вовчур, а твоє щастя і добро не біля пристаркуватої помани — Богдара!

Перед хатою зчинився рух. Се вертав Богдар зі своєї поїздки. Замовкла розмова, а по хвилі увійшов у світлицю господар. Він весело звітався з усіма, та заки зміг засісти до вечері, яку веліла подавати Єлена, у світлицю вбіг із тупотом і гамором малий Ярослав та кинувся до батька. Голосне, дзвінке лебедіння та пестливі слова батька приглушили усе проче.

— Славко не хотів нізащо йти спати, доки не приїде тато, — оправдувала малого Акма. — Та ось я його сейчас...

— Лиши його! — відповів Богдар.

Він примістив дитинку вигідно на руках та став їй розказувати за вовка, якому кітка відкусила ухо за кару, що був нечемний. Раз і другий запитав хлопчина ще про се і те, а там залебедів на всю хату: "Покохай мене, татусю! Добраніч!"

— Добраніч, дитинко! — проговорив Богдар. Глибоко віддихнув хлопець, а там і заснув, наче у кожусі. З виразом несказанної любови глядів батько на сина. Йому ввижався Ярослав високим, тугим парубком, гідним наслідником Виженської волости, ловцем, борцем, багачем... Ввижався і він сам немічним дідом, який, сидячи на рундуці, стежить за щастям та гараздом свого єдиного...

— Дай Акмі дитину! Вечеря стигне! — різко збудила його Єлена.

Послухав, поцілував біле чоло дитини і віддав її няні.

— Уже маю двох потрібних мужів! — сказав до Томира, беручися за їду. — Се мої давні товариші з походів.

— Варяги?

— Один варяг, другий таки наш, але оба головорізи, як треба. Оба живуть тільки з ловів у Яворинських лісах. Пропутали колись майно, а тепер за сотку солідів продалися мені оба.

Томир кивнув головою і їв мовчки. Богдар уплітав на всі заставки, а в душі було йому весело. Злобно поглядав з-під ока на брата.

"Ха-ха! — подумав. — Якщо я заберу гроші, не понюхаєш їх ти, бо ж се буде моя добича, а за другу сотку солідів..." Єлена сиділа, насупившись, та порівнювала обох мужів, що сиділи проти неї. Багатство, гаразд, розкіш, молодість Томира ставали ярко перед її очима, у тінь западав сивавий Богдар з поораним лицем та навісною дитиною...

Тільки одному ввижалось щось прикре. Із-за стіни почувся нагло плач та крізь сон висказувані слова малого Славка: — Не бий, не бий!

Йому, бач, снилася правда...

VII. З'явився вовкулака

Вчасною, але сумною була весна. З мас навіяного снігу підіймалися сірі опари та закутували весь світ у понуру, тьмаву опону осінньої мряки. Зрідка тільки виглядало сонце із-за навислих хмар, та й то тільки на хвилину. Стрибог пов'язався з Дідом

Морозом та наносив раз у раз свіжі полки сірих небесних птахів, які закривали ясне обличчя сонця своїми широкими безшумними крилами, крилами снігових та дощових туч. Навіть у гарне верем'я не покидала глуха, густа мряка темного гілля бору; Вона чіплялася гострих шпильок соснини, обсновувала їх, мов павутинням, та ждала тільки, щоби зайшло чи заховалося за хмару ясне сонечко.

Сумно було у Виженській волости, і тільки ночами почувалися покрики всілякої звірини по лісах; се ж була пора весілля для всякої живини, пора завзятої борні для самців, пора наживи для виголоднілих вовків. А вовків розвелось чимало, тим більше, що весняна облава боярина не могла відбутися задля вчасної відлиги та розкалі. Цілими ночами почувалося виття десь від Червоного Верху, а відгомін громадних ловів, які відбували хижаки на оленів та серни, перебивали сон не одному. Навіть старі, посивілі ловці вагалися осібною іти у ліс вечорами; ще ніколи не обзивався він до людей так грізними голосами, як у сьому році. Старі люди, які вправді шанували нового, княжого Бога, але своїх не забували, пізнавали по різних познаках, що щось велике й грізне коїться у волости або й у цілій країні. Вони заходили до ворожбитів та ворожок, питали і давніх жреців Велеса і Перуна, яким заборонено приносити жертви за громаду, але ніхто не вивішував нічого путнього. Вкінці зайшли і до патра Бово, якого всі не любили, але боялися і вірили у його віщу силу, а він помолився на якійсь незрозумілій мові та сказав їм ломаною руською мовою:

— Страшний час гряде! Син Єдиного, Необнятного, Всемогучого Бога йде вже судити живих і мертвих, бо сповняється вже тисячолітній речинець, призначений людям на покаєння. Одначе, заки запанує правда та свята римська віра, діятимуться різні знаки і чуда. Брат повстане на брата, батько на сина, жона на чоловіка. Опирі і вовкулаки покинуть свої дупла і криївки та ристітимуть між людьми видимо-безстидно. Горе вам і мені! Розцалить у своїх серцях огонь віри, а в ньому згорять всі ваші гріховні затії: він очистить ваші душі і житла від посіву сатани. Від його жару щезнуть опирі поганських часів, а вовкулаки згорять у ньому напропаще. Моліться та кайтесь!

Не зрозуміли Бово вижняни. Вони поняли тільки слова: огонь, брат на брата, вовкулака, опир, але що те все значить та куди воно гне, про те мізкував та говорив кожний, але на ділі не розумів ніхто.

Богдар ждав, а пока пильно стежив за Єленою та не оставляв її ні хвили самою з Томиром. Томир виїздив кілька разів із Вижні, і се занепокоїло Богдара. Він вислав за ним хлопця, щоби сей підстеріг його, але з того часу хлопець пропав, мов камінь у воду. Старий Рост пішов його глядіти, але вернув швидко. Слід хлопця ішов поруч слідів Томира аж до Чортового Яру, а там щез зовсім на невеличкому витолоченому місці. У грязюці видко було кров... і вовчі сліди. Без сумніву, пірвав хлопця вовкулака, бо після вовчого пиру остався б був хоч би ніж та шапка перевістника. І тоді зродилося у Богдара підозріння, що вовкулакою є саме... Томир. Похолодніло у нього в серці на сю гадку, дрож забобонного страху потрясла ним, зате замовкли й останні заміти, які підносила проти його замислів боярська честь.

"Вовкулака, поганець... смерть йому й осиновий кілок у груди або, як каже Бово,

костер!"

Одної днини у травні, коли вже протерлася погода і буйна зелень стала спішно вкривати гілля лип та буків, Богдар грався зі сином у саду. Хлопчина порпав пісок патином, зносив батькові жовті та білі квітки, а його діточий дзвінкий голосок звучав, наче щебет зяблика у гіллі. З несказанною ніжністю глядів батько на гру сина. Йому здавалося, що це його власна душа грається ось перед ним, розмовляє та перекликується з птичкою, золотисто-зеленим хрущиком глядить рожевого листочка. Здавалося, що у сю дорогу, зі сонячного проміння уткану головку сина вчарована вся життєва сила батька. Богдар дрожав при кожному смілішому рухові Славка, сміявся до кожного його усміху, ба, він намагався навіть облегшити дитині порозуміння з пташкою. Се йому ішло неспоро, і з сього вив'язалася довша розмова, незрозуміла, безцільна, як діточа іграшка, та любя, як барва квітки або щебет птички.

Нагло почувися на стежці, яка вела від хати, спішні кроки.

— Вуйко! — кликнув Славко і побіг туди, де біля грядок з яриною поралася Акма. — Няню, няню! Вуйко йде, битиме! — лебедів на своєму незрозумілому говорі.

Богдар зморщив брови і невдоволено звернувся до брата. — Чого? — спитав.

— Уже від тижня міліють води, просихає ліс. Тільки що не видко моїх...

Лице Богдара помертвіло.

— Вже?

— Еге ж! Чи ти гадаєш, що я говорю коли що-небудь на вітер? Біля ловецької колиби у Чортовому Яру, там, де засідка на кабани, наклав я чимало ріща на купу. Отам засядеш ти і твої, а я поїду передом і підведу вам валку. Поняв?

Махиною кивнув Богдар головою. Від сеї пам'ятної розмови з-перед двох місяців не говорили зі собою нічого, крім буденних розмов при столі. Ворожий тон, який увів у хату Томир, усталився. Тому не гадав Богдар і тепер продовжувати балачки.

— Сьогодні вечором буду на місці, — відповів і оглянувся знову за дитиною.

Злобно усміхнувся Томир.

— Остав хлопця! — сказав їдко. — Йому ще рано калятися кров'ю і золотом. Зате у нас знайдеться ще про дещо поговорити.

— Не люблю балакати з тобою! — відповів неохоче Богдар. — У твоїх словах немає ні правди, ні розради.

— Ха-ха! По правді, у нас-то обох вовки виють, — засміявся Томир, — а намість розради маєш користь! Не для розради поглядів я ось тебе...

— Звісно, що ти не гість, а я не господар!

— Саме тому, що не знаю, хто тут господарем, прийшов я поспитати тебе про ціну. Вже час...

— Ціну?.. — повторив Богдар, а жовч залила йому серце.

— Еге ж! Ціну за одно... й за друге...

Довгу хвилю мовчав Богдар. Вкінці понурий огонь заблимав у його очах. Він устав і поклав руку на плече брата.

— Від твого приїзду... вона... ти знаєш хто!.. вона замикається в одрині сама-одна.

Зразу гадав я, що вона тебе виглядає, і стежив за тобою. Вибач мені, се, я помилився. Ти розмовляв із нею, щоправда, але нічого більше. Вона тобі тим самим буде, чим і мені була...

Злобний усміх удруге промайнув по лиці Томира.

— Так що ж?

— Тому рішився я поступити, як бажаєш. За мою половину заплатиш усі мої довги у Перемишлі та між боярством, а мойому синові даш стільки, щоби міг купити собі посілля у Київщині або на Волині. Тепер чимало княжих дружинників, що поосідали на землю, продає маєтки, бо воєнні люди не вміють господарювати у мирний час. Земля дешева. Для себе не правлю, крім збруї та Акми, нічого.

— А вона?

— Вона?.. Вона хай стане тобі сим, чим була мені. Вона виреклася мене. У найприкрішу хвилю мого життя вона добила мене мовчанкою, недовір'ям, холодом...

Засміявся гірко.

— Легко є одним словом збурити світ, та всіма язиками світа не збудуєш його наново. Гей, не знають сього жінки, ні. Вони у скруті як не гірким словом, то смутком, мовчанкою і холодом вбивають у мужеві останки моторности. Чи ж дивно, що й я кидаю свою як зведеницю?

Відвернувся, гукнув на Акму, щоби пильнувала дитини як слід, а сам пішов швидким кроком у дворище. У сю мить зашелестіло липове гілля, а з-за нього виглянуло бліде-бліде, немов у мерця, лице Єлени.

— Ти чула? — спитав її Томир.

— Чула!.. Я твоя! — відказала крізь стиснені зуби.

Нагло спаленіла і, закривши лице руками, побігла геть.

Томир остав сам. Через хвилю глядів за братом, як сідав на коня і виїздив із посілля, а там і сам гукнув на Роста, велів подавати і собі коня та чвалом поїхав доли рікою.

Одно посілля від другого відділювали більші або менші смуги лісу. Невеликі прогалини були вже зорані та засіяні чим Бог дав, тому у дворищах було глітно і гамірно. Ягід та грибів ще не було, на лови або вже запізно, або ще рано, тому свобідні й невільні тільки грілися до сонця, ладили сільця на птахів, поспівували, їли, спали. Тільки дітвора пасла товар у лісі, та й то не вся. У ловецьких селах Виженської волости мало було товару та ріллі.

Томир минув скілька хат, аж, може, за яку годину спинився біля чималого дворища, яке належало до старого кметя Бугрія. Сам господар сидів на призьбі у полотняній сорочці та майстрував для онука западню на птички.

— Слава Богу! — привітав його Томир.

— Добро з приходом! — відповів старий, а що вже знав, хто до нього прибуває, тож гукнув на стару за медом та хлібом-сіллю. Вмить поставила челядь високу лаву, закрила її скатертю, а там вийшла і господиня, кланяючись у пояс, просити Божого гостя не гордувати мужицьким прийомом. Бугрій випив чарку сам, налив гостеві, а

коли закусили, стара налила знову обом, а сама спішно відійшла у темні сіни, де товпилися цікаві дівчата і парубки.

— Гість у дім — Бог із ним! — сказав кметь. — Так учили нас батьки, хай їм на зеленій леваді Дажбога не переводиться солодкий мід!.. Та, проте, я знаю, що в тебе, боярине, є діло до старого. Так кажи! Бачу по тобі, нетерплячка палить тебе...

Досадно стало Томирові, що не вмів скрити свого схвильовання, але усміхнувся тільки до Бугрія і відповів спокійно:

— Справді, приводить мене сюди пекуча справа, якої волів би я не тикати перед громадою. Хай би вона остала між чотирма стінами Ульфрового дворища та не кидала тіни на грізне, але чисте ймення нашого роду...

— То се родинне діло? — зацікавився старий, коли Томир урвав.

Молодець оглянувся кругом, чи хто не підслухує, а побачивши чимало цікавих поглядів із усіх закутин обійстя, нахилився до старого і продовжував шепотом:

— Іменно родинне, і я кладу його у твоє серце, щоби ти заховав його при собі, а мені тільки поміг за добре слово та дарунок силою і законом.

— Законом, яким?

— Як голова копи, що збирається уряди-годи на злочинців сієї волости.

— Гм! — насупився старий. — Видко, не бував ти у часі своїх мандрівок у законолюбивих краях, коли за закон берешся давати дарунки. Від дарунку то я не відказуюся, як діло йде про мою поміч, але копи не в силі оплатити і я, голова суду, не то хто.

Томир пригриз губи.

— Я не копу, ні її голову купити хочу, а твою ласку, — відповів. — Дарунок буде у золоті, а поміч легка.

— Гм! — задумався старий. — Як діло чисте, так не треба тобі купувати нічого, як же ні, то і моя ласка тобі не допоможе. Копний суд — се не тивун!

— Саме зі сього, що не йду до Перемишля, тільки до тебе, видко ясно, що правда за мною.

— Гаразд, говори діло!

— Бачиш, Бугрію, за час моїх мандрівок набув я у краю франків великі маетки, а у сьому поміг мені чимало Бово...

— Сей несамовитий? — жахнувся Бугрій і сягнув рукою за пазуху, де висів амулет.

— Він знаючий, то правда, і добре його послухати у важній справі, але злого у ньому нема. Так, отже, тепер бажав я викупити у брата задовжену Вижню. Богдар згодився, та ось учора підслухав я його розмову з варягом Гунберном та з яворинцем Куликом, що то живе на багнах біля Явірних хуторів.

— Знаю і сього, і того! — зітхнув старий. — Погане діло!

— Звісно, що погане! Богдар береться — ні менше ні більше — тільки напасти на трьох ратників, що на днях везимуть тайком частину моїх грошей з Перемишля сюди, побити їх мечем, а гроші забрати.

Бугрій не втерпів. Зірвався, і підняв руки до неба.

— Боги білі, боги добрі, великий Боже князя Володимира і ви, святі діди у Вираї! Як світ світом, так не тямили такої погані у Виженській волости. Лучиться якась крадіжка, синець, рана, раз і другий уб'є дехто ворога зі зависти або гніву, але такої погані ще не бувало. Я не можу в се повірити, дитино. Ні, се неможливе!

Сумно усміхнувся Томир.

— А таки се правда! А що вона така страшна, то я тому прошу в тебе не тільки суду, але й помочі. Бо раз гроші опиняться в руках Богдара, поминай як звали!

Бугрій задумався.

— Саме у тому й заковика! — сказав по хвилі. — На несповнений злочин суду нема. Поміч — се друге діло! Та тут треба тайну розголосити скрізь...

Усміх тріумфу промайнув по лиці молодця.

— Про се подбаю я. Патер Бово, а не я поїде з вами як власник гроша. Твої люди поїдуть із ним у Чортів Яр, де має відбутися напад, і переловлять грабіжників. Треба сказати людям, що патер Бово збирається виставити у Вижні велику муровану церкву та на се жертвує усе майно, яке ось мають узяти грабіжники.

— Гм! Бачиш, хлопче, Бово ніколи не ходить у нашу церкву, яку виставив тивун Ярослав, та відхрещується від попа Кипріяна, наче від поганина. Видко, в нього таки інша віра, ніж у великого князя Володимира.

— Ні, батьку! У поган бувають різні боги. У християн є тільки один. Бово не любить Кипріяна, бо він монах, а Кипріян ні, і він учений у письмах, а Кипріян ледве з бідою прочитає обідню. Вкінці ти знаєш, що два шевці через дорогу — і буча готова!

Старий кивнув Головою. Остання гадка потрапила у його голову.

— Ну гаразд! Що ж ти діятимеш?

Аж тепер розговорився Томир надобре, обіцював, переконував, пояснював, доки у всіх подробицях не уложили оба плану ділання. Уже вечором попрощалися оба, і Томир чвалом від'їхав у дворище. В півгодини опісля чотирьох тугих ловців, від яких Бугрій купував завсіди хутра, пішли з луками та ратищами нишком підстерігати колибу в Чортовому Яру. Але і Томир не гаявся у Вижні. Забрав тільки харчів на дорогу, зброю та кожух, а там і чкурнув ще на ніч над Грушову Керницю.

VIII. Потрійне вбивство

Доріжкою попід Червоний Верх їхало вечором слідуючої днини двох їздців. Один із них з гладко виголеним лицем був, очевидно, монахом, бо і руки його були білі та ніжні, а, мимо молодости та навішаної збруї, похилена стать зраджувала брак вправи та втому. Малі прижмурені очі їздця бігали по боках дороги та раз у раз зверталися до в'ючного коня, який ступав повільно біля верхового під вагою двох залізом кутих скриньок. По тому боці в'ючного коня їхав Томир з мечем при боці та коротким ножом за поясом, у зеленій ловецькій куртці: Вечір западав понурий, лячний. Під могучим крилом холодного, вогкого західного вихру гнулося гілля, шуміло листя, свистіли шпильки сосон. Дикі, страшні гомони добував Стрибог із пралісу. Звірня, яка ждала вечора, виглянувши зі сховку, верталася назад: негода та холод не віщували добрих ловів. Тільки десь із-за Червоного Верху зі свистом вихру почувалося виття вовків.

— Се добре, що ми пустили тамтих передом! Хі-хі! — сміявся нервно монах. — Вони, бач, чомусь-то дуже часто перешіптувалися сьогодні ранком. Доки проводили мене пахолки краківського єпископа, усе було гаразд. Опісля якийсь руський купець із Перемишля їхав із нами, аж ось від учора вечора ми самі. Скортіло, здається. Хі-хі!

— Кажеш, брате, що вони непевні?

— Ба, прости Боже, гріха, сьогодні хіба своєму братові монахові можна завірити!

— Гадаєш? — з глумом спитав Томир і півголосом завів пісеньку: "Quae est haec puellula?"[12]

Монах почервонів, мов грань.

— Ба, я не про те...

— Все одно! — насупився Томир. — Хто не додержить обіту здержливости, по сьому можна сподіватись усього. Сього одного вечора не можу спокутувати досі. Я не святець, але чую усю велич нашого гріха...

Довгу хвилю глядів монах із-під ока на товариша, але не замітив у ньому признакові ложі. Зітхнув важко.

— Великий гріх! Твоя правда! Годі його спокутувати у сьому житті, але бачу, що й забути годі...

Черга покрасніти прийшла на Томира.

— Оставмо се! У нас важніші справи. Спокутуємо гріх заслугою! Якщо твої ратники непевні, то треба їх перехитрити. Ось туди направо веде стежка вертепами й яругами над Грушову Керницю. Важка вона, зате безпечна. Сьогодні, чи пак сеї ночі, і вовкам неспоро. Чуєш? Виють!

— Чую! — прошепотів монах і перехрестився.

Вираз погорди відбився на лиці Томира.

— Дрожиш, Зденку? Се погано!

— Ба, отці не знали, кому передавали діло. Я й сам не знав... Не в кожного стільки відваги, що в тебе.

— А що ж тобі може статися під покровом святої віри? — Ба, віра вірою, але вовк вовком, а то може бути й ведмідь... По дневі та ще й за огорою... хто яко Бог! Одначе Тут, у самітній дичі...

— Саме тут пробуває божество, яке справедливо рішає судьбу сильного чи слабого, доброго чи злого. Там за огорою є тільки божки, ложні святі, брехливі монахи, як ось ми оба, тощо...

— Боже милостив!

Потемніло. Вітер дув щораз то сильніше, сухе торішнє гілля обломлювалося з дерев, коні хропіли, лякалися, але ступали витривало вперед у надії на супочинок. Нагло в'ючний кінь піткнувся й упав. Його нога застрягла у порохнявому пеньку і хруснула. Заіржав з болю кінь, заголосив Зденко.

— Цить, дурню! Вже недалеко! — успокоював його Томир. — Ось я злізу з коня, переложимо на нього скриньки і поїдемо далі. Ану-ко, злазь помагати!

Дзвонячи зубами, сповнив Зденко приказ та прийнявся за скриньки. Коли, одначе,

похилився над конем, почув нагло удар і страшний біль у лівому боці, а з горла видобувся крик. Не був се, одначе, грімкий поклик мужа, який взиває помочі або кляне убивцю... Се було тільки харчіння у смертельній тривозі коваючої тварини... Свист вихру приглушив останні слова Зденка та поніс їх у безвісти...

Тим часом три ратники з двома в'ючними кіньми їхали далі дорогою, яка вела через Чортів Яр у Вижню. В'юки їх коней були теж важкі, скриньки так само ковані, як сі, що їх віз кінь Зденка, а самі ж ратники знали вправді, що везуть скарби, не знали, одначе, що гроші були тільки на одному. Тому не противилися, коли монах остав із Томиром позаду. Напротив! Вони вмиль з'їхалися докупи, і жива розмова нав'язалася між ними.

— То ти, Інго, кажеш, що у наших скринях... — питав високий, худий молодяк з ледве згоєною раною на лиці.

— Ти певний сього? — питав другий, плечистий парубок з понурим, зловіщим поглядом. — Я б не від того, щоб зацькувати сю голену палку... але, бачиш, все-таки... духовник...

— Ха-ха-ха! Духовник, пекло, сатана, вічний плач і так дальше, аж донесхочу. Ти, Інго, дурак, бо не знаєш, чи двигав на хребті метал чи ганчірки, а се прецінь пізнати зразу. А ти, Груотгер, глядиш вовком, а боїшся тіни, як вівця...

— Ну, ну, пізнати у тобі клірика! — обурився Груотгер, — нема тобі нічого святого!

— Ха-ха! Ти гадаєш, що альба не гріє? Гадаєш, може, що з золотої церковної чаші не можна випити цина? Гадаєш, що за поторощену утвар не буде печені, напитку, дівчини? Ти помилився, бра'. У жидівському плавильнику усе золото однаке, а Божа ласка не жид, за золотом не нюхтить. Ось що!

— Їдьмо, а то ще нас наздожене! — відізався Інго.

— Порадьмося! — предлагав Груотгер, підганяючи коні.

— Я зовсім певно знаю, що веземо золото, — переконував клірик Спаццо. — Я чув, як єпископ по-латині наказував Зденкові берегти золото, бо се скарб Божий та цісарський; ну й ви бачили, як-то він пильнує скринь: обкладається ними у шатрі на нічлігу, боїться вовка, людини тощо, але не боїться дощу ні негоди. Вона, бач, золоту не шкодить.

— Так, так, се ясне! — вмішався Інго.

— Ба, мало того!..

Дальші слова приглушив вітер. їздці аж головами похилилися на шиї коней, зможені напором бурі...

— Вотанове військо летить лісом на схід! — замітив Груотгер. — Негарно говорити про погане діло у таку ніч. Унгольди є біля нас! Ось-ось — і вхопить тебе за голову, зарегочеться лиликом, зірве маківку та й... брр!

Інго перехрестився, Спаццо усміхнувся.

— Не бійся, Груотгер! Унгольдам не спішно нападати на нас. Ти знаєш прецінь, що альба, дальматика, чаша, хрест — се наче нагаї на їх спину... А ми саме беремося віддати се усе у жидівські руки...

— Ба, коби знаття!

— Дурний ти, що верзеш, не слухаючи. Я брався якраз розказати вам, як-то на перевозі через Сян одна скриня стукнула об бік човна, коли я нахилився був над водою.

— Ну і...

— І виразно чув, що у скрині задзвенів метал...

Замовкли. Доріжка, яка вела через праліс, стала щораз то вужчати. Вона спиналася ізгибами під чималий горбок, порослий велетенськими буками. Стало зовсім темно, так що коли виїхали на вершок, мимохіть зупинився Спаццо.

— Пропасть, балка чи що? — кликнув. — Гей, дайте-но вогню!

Інго викресав огню і запалив віхоть сіна. Сіно загорілося на хвилю ярким, білим полум'ям, а у світлі побачили всі, що стежка спускалася стрімко у глибокий, тьмавий яр. У долині мерехтіло щось ніби колиба...

— Отут станемо біля он тої колиби чи купи ріща, — сказав Спаццо. — Заждемо на Зденка, а там і побачимо, куди кому постелиться шлях уранці.

— Звісно, що уночі краще! — відповів Груотгер сумно. — Воно негарно, щоби Божа днина та бачила таку погань, а так на потемки...

Спаццо зареготався...

З'їхали в долину крок за кроком, доки коні самі не спинилися біля колиби та не стали з ляку форкати. Інго заходився біля ватри, одначе показалося, що туди пропливає малий потічок, і тому було вогко. По довгих зусиллях заблимав укінці огоньок, а там став звільна розгорятися. Спаццо видобув мішок із поживою, Груотгер здіймав в'юки з коней, Інго помагав йому. Скільки разів ударили скринєю об землю, і тоді почули оба справді, що задзвенів унутрі метал.

— Є! — кликнув радісно Інго.

— Що саме? — спитав Спаццо.

— Гроші! — гробовим голосм відповів Груотгер.

Тут, удолі, не було вітру. Він гуляв горою по крислатому гіллі буків, дубів, лип, сосон. Корони лісових велетнів м'яла й бурхала сила Стрибога, наче справді яке несамовите військо злих духів намагалося вдертись туди між спочиваючих людей та пірвати їх за собою у довічну біготню за привидним Вотаном, забутим царем-богом пропавшого минулого.

Втім, наче справді заціліли отут у п'їтмі страхіття поганського часу — заіржав тривожно кінь один, другий, а там стали всі звірята тиснутися до ватри, порскаючи ніздриями, лискаючи очима, зі з'їженими гривами, дрожачою шкірою...

— Дух святий при нас! — кликнув Спаццо і півголосом став читати проти злих духів закляття, яких навчився був колись від старого дверника у Фульдї.

Тоненько співали комарі, а вітер свистів хвилями десь дуже близько, зловіщо та лячно, уривано, непевно...

— Хтось іде! — заговорив Інго.

— Ах, се сатана по наші грїшні душі! — зітхнув важко Груотгер. — Казав я, що не треба духовника...

— Пусте! — закликав Спаццо. — Хтось іде, то певне. Коні не знають, хто се, то й

боятися. Якщо навіть такий віслик, як Груотгер...

Звенькіт пущеної тятиви та свист стріли перервали йому, а вслід за сим повалився короткий, грубий Спаццо на землю. Намість слів струя крові бухнула йому з рота, набігли кров'ю очі наче бажали вискочити з оправ, ноги, наче хвіст витяганої з води щуки, раз у раз били землю, судорожно корчилися руки, ніби кігті грабіжної птиці. Відрухово, з окликом перераження побігли оба товариші до конаючого, та за першою надлетіла друга стріла. Інго заточився і впав на тіло конаючого, обливаючи його своєю кров'ю. Груотгер спинився, добув широкого меча і кинувся взад глядіти догідного місця до оборони або дороги до втечі.

— За проклятий скарб Нібелунгів, за золоті персні гинуть герої, великани, карлики, демони й боги. Якщо така судьба... Гей! — гукнув. — Виходи, клятий вороже, виходи, трусе! Нехай зміряюся...

Зашуміло важке ясенове ратище, і, влучений з усього розмаху у груди, гепнув собою об землю. Через хвилю двигалися ще його члени, судорожно, безцільно, але устали, а пільма смерти закрила і йому очі.

З поближких корчів вискочило трьох мужів у нашиваних міддю та крицею каптанах з луками в руках і стало вмить притягати скрині до вогню...

— Ламай скриню, Кулику! — хрипів якийсь голос чужим, варязьким наголосом. — Понюхаймо сього несамовитого золота, швидше, швидше, Богдаре!.. Гей, а се що?

Нелюдський крик, наче з нідра пекла, залунав нагло довкола, і з десятків чорних постатей вмить покрило собою трьох убійників. Одначе нападні не були монастирськими прислужниками. Вмить забряжчала збруя, почувися оклики скаженого гніву борців, метушня, далі гомін глухих ударів по неослоненому тілу, вкінці зойки, хлюпання крові під ногами та жалібне скавуління про пощаду...

А тоді ясне червоняве світло бухнуло снопом із-за колиби. Тріск підпаленого вмілою рукою ріща глушив слова, та зате блеск освічував ярко усю дію. Біля вогню валялися застигли вже три тіла пахолків, децю далі, біля самої колиби, конали Гунберн та Кулик у чорно-червоних калюжах. Біля них крутилися вижняни з кривавими мечами та гляділи ще когось. При вході у найяркішому сяєві вогню стояла висока, худорлява стать Бово зі скривленим лицем та піднятими вгору руками.

— Де ж третій? Їх трьох було! — гукали вижняни, ослонюючи очі від наглого блиску.

— А ось він, убійник, грабіжник, диявол!

Бово показував рукою наперед себе по ту сторону ватри.

А там стояв, похилений над скринєю, Богдар з топором в руці, біля нього, застромлене в землю, стриміло криваве ратище. Наче непритомний, стояв боярин над напіввиломаною скринєю, жаждучи захопити хоч жменю сього кривавого, а життя даючого металу...

— Богдар, Богдар із Вижні! Боярин! — заверещали всі враз.

Богдар кинув топір, випрямився, і нагло у його широко розплющених очах яркіше від блиску вогню зарисувалося все: копа, потік, розграблення майна, сором, втеча і

зlidні...

З ревом звірини, яку витравлюють з леговища злючі собаки, боярин підняв руки горі, відвернувся й одним скоком щез у гущавині.

ІХ. Хто ж убивця?

Прохогом кинувся Бово до скринь, які щойно видерли з рук грабіжника. Кількома ударами сокири відбили парубки віка, і монах став гарячково порпатися у їх змістові: чаші, монстранції, сріблом та міддю ковані книги з ланцями, якими приковувано до пультів се безцінне добро, дальматики, альби, кадильниці, дзвінки, свічники, ікони, жезло та хрест опата — все те, наче пестрий взірець, устелило землю та меркотіло у миготливому блиску полум'я. Та Бово глядів далі невтомимо, завзято; руки тряслися, уста дрожали, наче від здержуваного плачу, холодний піт заливав чоло... Грошей не було!

Встав та блудним зором обкинув довкола стоячих парубків. Вони з острахом та пошаною гляділи на власника багатства і не розуміли зовсім, чому він, намість радіти відзисканим добром, дрожить та дратується. А Бово схилився над трьома побитими пахолками.

— Се Спаццо, — говорив півголосом, — се Інго... а ось Груотгер... Де брат Климент? — спитав нагло окружуючих.

— Який Климент? Тут такого нема! — відповіли парубки.

— А ось сей... брат он того! — показав рукою у сторону, де щез у гущавині Богдар.

— Томир, певно? — догадався дехто. — Він, певно, спить у дворищі, йому ніяке діло до Богдарового злочину. Він щойно приїхав із Заходу.

— Саме тому!.. — начав Бово, але прикусив уста й замовк.

Небезпечно було, бач, визивати перед громаду Томира, якщо він сам сього не бажав. А, видко, не бажав, бо не було його тут, хотяй обіцяв був явитися... Страшне підозріння зродилося нагло в душі монаха: ану ж Климент післав утвар у Чортів Яр, укравши наперед гроші? Ба, але як?.. А може, Зденко? Богдар не має їх, то певне! Інакше не зрадився б був перед громадою... Він не знав навіть, де гроші... Се знали тільки Зденко і Климент... А як так...

Укляк при побитих, та ні в одному не дослухався відгуку життя. Тоді здобувся на геройське діло. Мимо роздратування, яке межувало з крайньою розпукою, підняв руки горі і став молитися за упокій погибших та дрижачим фальшивим голосом завів: *Requiem aeternam!*[13]

Вижняни бачили, як він хрестив себе та небіжчиків, і вмить поклякали і собі, як велів піп Кипріяни при Богослуженні. Однаково не розуміли вони ні того, ні другого, тому тільки з признанням кивали головами, доки не встав монах та не став збирати скарбів у скрині.

— Чи завезти тобі отсе у твою пустиню? — спитав орудар Бугрія.

— Так! — наче зі сну збудився Бово. — Везіть! А й сих не забудьте! Коли будете хоронити, поставте їм хрест, а я прочитаю молитву...

— А твоє добро усе найшлося?

— Моє добро? Ох, се добро святої римської... Так, воно все вкупі! Щира вам подяка, люди, за поміч! Нема в мене гроша заплатити вам, але Отець Небесний...

— За злодія не платять у нас, Бово, — засміявся орудар, — а платять злодієві! Побачиш на копі...

Копа не зібралася, одначе, слідуючої днини. Бугрій розіслав вправді післанців по всіх дворищах волости, але деякі з них лежали й на милю від його посілля, то й не поспіли начас. Коло полудня щойно стали з'їздитися візвані — хто пішки, хто верхом, але всі зі збуєю. Піп Кипріян прочитав молитву, а в круг мужів вступив Бово. Ледве, одначе, начав говорити, коли надбігли пастухи з криком, що у лісі найдено вбитого мужа та ще й із конем. Чоловік мав рану відзаду під лівою лопаткою, а кінь зломану ногу та підрізане горло. Видко, хтось дорізав товарину, щоби не мучилася.

Зашуміло у зборі.

— Їдьмо туди! — загула громада, як один муж.

Бово сів на коня і з Бугрієм та всіма зібраними поїхав за пастухами. Без труду пізнав Зденка, але аж тепер не знав уже зовсім, що думати про те все. Діло плуталося. Яким світом найшовся Зденко тут о чверть милі від дороги? Хто заколов його і зарізав коня? А далі, чи Зденко мав при собі гроші, чи ні? На се могли дати відповідь чотири пари уст, та всі вони були холодні, мертві. Одежа Зденка була подерта, замарана піском та кров'ю, а кінь потерпів чимало від терня та сухих гілок. Зате не слідно було боротьби. Смерть захопила їздця нечайно...

"Він спішився, — думав Бово, — але зачім?.. Невже ж він сам гадав украсти гроші? А може, він тікав від пахолків, які загарбали скарб, а його вбили отут?.. Ба, вони не тікали б у Вижню, а на захід!.. Зденка вбив хтось другий і, видко, не дарма!.. Томир!.." — лискавкою прошибла гадка стомлений мізок аскета, і вмить безнадійна розпука обхопила його чорним крилом. На вірности сього варвара спочивала уся горда будівля цісарських, великокняжих і його власних замислів. Тепер основа розсувається... Пропали монастир, кріпости, опацтво... Страшний, богопротивний та богохульний проклін, якого не постидався б й італійський осяр, вирвався з уст аскета. Вмить збудився в ньому чоловік. П'ястуки затиснулися туго довкола палиці, з якою не розставався звичайно. Останки крови скрасили лице багром, заскреготали зуби.

— Пожди, собако! — проворчав. — Найду я тебе й під землею!

Тим часом копа забрала небіжчика і попрямувала у Вижню. Сонце вже сідало, коли юрба виповнила собою майдан дворища. Старий Рост, блідий, як труп, сумний та збентежений, розпитував кого попало про діло. Всі в один голос відповідали, що боярин злочинець та що суд має відбутися над ним та його майном.

Аж ось із дворища вийшов Томир у багатому каптані Богдара поверх дротяної сорочки, зі соболевою шапкою на голові та з мечем при боці.

Він низько поклонився громаді і перехрестився тричі на хрест, який подав йому отець Кипріян. Та в сю мить почув, що на ньому спочили очі тигра, льва або другого якого злюки, повні їди, злости, ненависти. Він відчув їх, як удар руки, а коли оглянувся, побачив патера Бово, що стояв із Бугрієм перед громадою. Усміхнувся холодно.

— Привіт вам, славна громадо! Вибачайте, що не вийшов назустріч, що не вітаю хлібом-сіллю та солодким медом, але я, бач, щойно від трьох днів господарем...

— Не на гостину приходить до тебе копа, боярине, — відповів піп Кипріян, — а на суд!

— На суд! На суд! — загуділо у громаді.

— Тож творіть його по закону Божому і людському. Я з вами цілував хрест, то й спільно поглядимо правди і кари.

Бугрій по закону обняв провід та поставив перш усього питання:

— Чия правда?

— Бово, чужинця! — відповіли всі.

— А чия вина?

— Богдара, боярина!

— Так ми ось у його дворищі. Розкажуй, Бово, хай правда йде наверх у громаді!

Удруге став розказувати Бово. Він запинювався і промовчував усе, що відносилось до замислів Болеслава і Регінгарда, та в міру сього, як поступав, з'ясовував собі, що сей Томир, на якого ось падало його страшне підозріння, одним словом може обезсилити його виводи, а його самого видати тивунові у Перемишлі... Ту саму гадку прочитав він у усміхнених очах Томира, який живо розмовляв із попом.

"Горе! — погадав монах. — Так само щиро говорив він недавно зі мною. Та тоді хрестився ще цілою рукою, а тепер — трьома пальцями та цілує еретицький хрест... Сатана!"

— Чи вже все сказав ти копі? — спитав Бугрій, коли Бово замовк.

— Усе! Всі бачили Богдара з сокирою в руці. Його вина, а моє право ясне.

— Його вина — так. Хто, одначе, ручається за твоє право? — спитав Бугрій.

— Я! — підняв руку Томир.

— Брат винownika? Як же се? — здивувалася громада.

— Брат братом, а правда правдою! — пояснив боярин. — Я знаю, що сі мужі мали привезти добро для Бово. Я бачив і скарби і знав сих людей. Усе годиться зі словами Бово. Ось моя порука!

З несказаним здивуванням глядів Бово на молодця. "Перевертень, еретик, злодій, убійник, сатана, а промовляє за ним? Як же се?"

Та ось понад гамір піднявся голос Бугрія:

— Мовчіть усі. Кому що неясне, хай питається.

Враз втихли всі, та ніхто не брався питати.

— А навіщо ж тобі було ставляти церкву у Вижні? — спитав нагло піп. — Для якої віри?..

— Для сеї, яку ісповідуємо і ми, і ви! — відповів Бово.

— У нас церква є! Чому ж то тебе у ній не видко?

— Божим храмом унижене й покірне серце. У моїй пустині маю престіл, при якому приношу безкровну жертву так, як і ти, брате ерею! Навіщо ж мені глядіти твоєї церкви?

— А навіщо вижнянам твоєї?

— Не тільки вижняни є на світі, є й чужинці, купці, мандрівники тощо...

— Ха-ха, ляхи, чехи, франки! І для них-то твоя церква у Вижні? Чи ти сам здурів, чи з нас дурнів бажаєш робити?

Оба духовники гляділи на себе, як два вороги. Піп Кипріян був червоний від досади, Бово зблід.

"Зрадив мої тайни!" — погадав і кинув оком у бік Томира.

Але Томир, видко, сам чомусь-то озлобився, бо нагло виступив уперед і заговорив грімко:

— Яке ж діло тобі, попе Кипріяне, до замислів Бово? Якщо громаді не влад його церква, так вона не дозволить її виставити. Може, Бово стане купцем, який бажає знайти купців з великого Київського шляху сюди. Хто його знає! Не копі про це судити. Вона рішає про вину Богдара, а не про віру франків чи ляхів.

— Правда, правда! — загула громада. — Судіть злодія!

— Який же ваш присуд, славні громадяни? — спитав Бугрій.

— Ти грлова, то суди перший! — була відповідь.

— Злочинця на поток, майно на розграблення! Чи так?

— Так, так!

— Тож від сьогодні ім'я Богдара, сина Ульффа, хай буде прокляте й ославлене між усіма людьми доброї волі у всіх волостях великого князя Володимира Святославича та синів його, а хто його стрітить у хаті, у полі або в лісі, сьому вільно ратищем чи луком убити його, як вовка. З майна громада заплатить довги вірителям, а Вижню розділить по правді між обідніх, ізгоїв та закупів...

— Як-то, аж тоді? Де ж воно, те майно?.. Кільки його?— почувлися голоси.

— Є жінка й дитина!.. Продати бабу!.. — кричали другі. Та тут Томир виступив перед громаду і поклонився.

— Чую, що ви засуджуєте мого брата на поток. Се справедливо, і я сам руку підіймаю за сим. Він ось пішов собі сам, а ви глядіть його! Я не перепиню вас у сьому. Та ви ділите Вижню, а се друге діло! Вижня не його майно, а моє! Я купив його за золото, за готовий гріш. Вижня моя!

Мовчанка залягла зборище, та по хвилі піднявся шум.

— Ось і виліз Вовчур! Хитра штука! — засміялися нишком бідніші, які самі здебільшого були обдовжені.

— Ба, що ж буде з нашими кунами та гривнями? — непокоїлися другі, яким винен був Богдар гроші.

— Споганили ім'я роду! — негодовали старші господарі. Гамір більшав, піп радився з Бугрієм, коли ось відіззався Бово не без злоби.

— Спитайте його, на яких умовах купив він посілля Богдара та хто був свідком купна?

— Яке ж тобі діло до майна Богдара? — спитав на се Бугрій. — Ти не з громади, а своє майно відібрав у цілости!

Бово покраснів. Його погляд стрітився з насміхом, який малювався в очах та чертах Томира.

— Свідком купна є великокняжий тивун Ярослав, а довершено його тому чотири дні, отже, перед злочином.

— Як так, то треба продати жінку й дитину! — вирвався якийсь в'ялий мужичок о вигляді жмінника та баришівника. — Наш гріш пропасти не сміє! Я й сам найду дорогу до тивуна...

— Довги — се знову інше діло! — усміхнувся Томир. — Після суду приходять усі, яким завинив Богдар, а я виплачу усякому істу з відсотками. Посілля не дам, бо воно моє, але довги заплачу, бо не бажаю поганити імени роду. Саме тому не дам і рідні брата на поталу чужим, а викуплю її за слухний гріш від громади. Не забудьте, одначе, що се не право, а моя боярська воля!

Як один муж, закричала громада "Слава!" щедрому бояринові, і копа закінчила свою діяльність у посіллі. Молодші пішли сейчас у похід на дворище Гунберна і Кулика з Бугрієм та попом, щоби рішити справу співучасті обох убитих у змові. Дехто поїхав домів, остали тільки вірителі і Бово. Допізна розплачувався і торгувався з ними Томир, а кільки разів блиснуло золото на деревляному столі, який винесла на двір служба, тільки разів лютий біль прошибав серце опата. Се були візантійські соліди... Без сумніву, гріш зі "скарбу". Томир був убійником Зденка, одначе як усе те сталося, се знав тільки Бог, і він тільки міг осудити злочинця.

Наче душа, проклята в аді, наче звір на прив'язі, мучився Бово. Вкінці, коли опустів двір, а з рундука підійшла до Томира прегарна, нарядно одіта жінка та з усміхом на блідих устах похилилася перед ним, висунувся і він за другими. Не уйшов його уваги погляд молодця та відрух, з яким підійняв від землі похилену статъ.

"Се вона очарувала його диявольською красою! — сказав до своєї душі. — Він пропав для нашої справи навіки. Так як ніколи не вернеться украдений гріш, так пропав і він. Але Божа кара буде страшна, а я... я буду її рукою..."

Х. Томир у Перемишлі

Найближчі дні принесли у тиху, спокійну Вижню новину, яка, наче ціпок, устромлений у муравлище, побентежила й заворушила всіх.

У неділю, коли піп Кипріян переглядав мирян, чи всі явилися на поклін княжому Богові, на превелике зачудування, найшов між ними Бово. Монах з покорою бив чолом об долівку, молився, щоправда, на незрозумілій мові, але довго і гаряче, а там і помагав несправному паламареві ладити кадильницю та ризи. Він явився у півкороткому каптані з вирізами, без монашої рясї і через весь час Богослуження не покидав церкви. Се вельми дивувало мирян, які тільки через хвилину перебували у церкві перед престолом. Віддавши належний поклін та зложивши належну данину воском, миряни виходили на цвинтар, де гостили себе медом, буханцями, балакали про всіляке тощо. Вкінці Бово поцілував землю перед престолом, а коли отець Кипріян виходив із церкви, вийшов і сам. Вийшовши, змішався з товпою, їв і пив із другими та розказував, що бажає купити землю біля Грушової Керниці. Люди зразу бокували від нього, але,

почувши таке, засміялися і пояснили, що земля Божа та княжа а ні Бог, ні князь землею не торгують. Хто управить землю, того вона й буде. Коби тільки полюддя платилося чесно, то і князеві користь, і землі оборона, і Богові слава!

— Тобі, Бово, — радив Бугрій, — заpastися товаром, насінням, хазяйським начинням та припасом на зиму й переднівок, то найдеш тут чимало охочих віддати тобі синів та дочок у найми. Можеш також купити декількох рабів у Перемишлі або взяти закупів з-поміж тутешніх людей. У нас убога земля, праці дома небагато, не кождий може як слід пов'язати кінці, якщо роду багато, а лови недопишуть.

Повний покори та щирости виступ Бово зразу з'єднав йому уми вижнян, яким і на гадку не приходило спитати, чому чужинець-монах аж три роки надумувався, чи йти у виженську церкву, чи ні. Не застановився над сим і піп Кипріян; противно, він сам пояснив мирянам, що Бово знає письмо, мову франків, ляхів, чехів і зможе їм стати у пригоді при торгівлі. Він же сам надіявся з часом мати у ньому заступника і наслідника. Вижняни, як і взагалі руський нарід, мало цікавилися княжою вірою та ходили у церкву тільки для віддання почести володареві. Тому прохав громадян дати новому сусідові піддержку і поміч, спомагати його радою й ділом, оберігати від напасти й визиску.

Томир нічого не знав про сю зміну, бо сам поїхав був після суду на довший час у Перемишль. Він вправді покликався був на княжого тивуна Ярослава, боцімто він знає про купно Вижні, одначе на ділі постарався про згоду княжого заступника щойно тепер.

А княжий тивун був чималою особою у Перемишлі. Тисяцький князь був уже старим чоловіком, який більше займався власними добрами, ніж управою усієї волости, тому на ділі правив Перемишлем тивун. У сьому часі город був точкою, у якій перехрещувалися шляхи з Чехії та землі франків на схід і з Волині та Полісся на південь, і тим-то перемиський базар був осередком чималої торгівлі східними товарами, фландрійським сукном, грецьким вином, невільниками тощо. Греки, вірмени, жиди, чехи, німці, навіть угри та варяги осідали часто у городі, готовий гріш та чужоземна купля переходили з рук до рук, а суми торгових оплат на князя були о много більші, чим у загроженому степовиками Києві. Не дивно, що й доохресне боярство навикло згодом до виставнішого життя, а тивун Ярослав жив негірше удільного князя на Заході. Потрібні гроші та предмети розкоші. находилися завсіди в услужних купців, а зате він не одному віддавав купецькі услуги. Рука мила руку, та ніколи не знала, що її товаришка дає чи бере. Тим-то й не дивота, що за невеличку коробку грецьких номізм тивун признав усе, чого бажав Томир, питав тільки про Єлену та її сина. Томир успокоїв сумніви урядовця, заявив, що майно є на ділі дальше в руках родини Богдара, бо в нього немає прецінь власних дітей. Богдар мав, впрочім, і суму купна в руках та міг подбати про сина так чи інакше.

Вийшовши від тивуна, пустився Томир до ароматаріїв по пахощі та до блаватників по шовк, які гадав завезти Єлені. Саме сходив стрімкою доріжкою від замку над ріку, коли нагло стрітився око в око з Бово. З бідою пізнав, одначе, монаха, так дуже

змінився його вигляд за кілька днів. Бліде, жовте лице аскета пожовкло ще більше, тільки на ягодах видніли дві цеглясті плями, як у недужого на пропасницю. Очі, які давніше не раз горіли внутрішнім огнем, тепер погасли й помутніли, наче спітніле скло. Клобука на ньому не було. Поверх полотняної одежі мав на собі короткий кожушок, який звичайно носили вижняни через увесь рік, а на голові мужицьку шапку. За ним двох парубків провадило два в'ючні коні, обладовані мішками та коробками, в'язками кун та начинням. Уста молодця скривилися до злісного усміху.

— Ти що, Бово, у мужики збираєшся?

— У мужики! — відповів Бово спокійно, наче між ним а Томиром не було ніколи нічого, крім принагідного знакомства. — Ти у бояри ускочив, а я... у мужики. З послухникаляїка може бути і князь, із опата — вже тільки смерд...

— Ха-ха-ха! Навіщо ж тобі оставати у ворожому краю? Вертай у монастир, поможу тобі...

— Чи моїм грошем? — спитав холодно Бово.

Кров ударила молодцеві до голови. Очевидно, Бово збагнув його тайну, хочай не мав на се ніякого доказу та ніякої можливости мести. Спомин недавньої покори і облуди, з якими лукавив перед опатом, доводив його до скажености, але все-таки крадій не смів глянути в очі окраденому.

— Не балакай дурниць, яких не можеш доказати. У мене тепер довші руки, чим у твого цїсаря, а радше ти сам ближче до мене, ніж його. Тям се! Впрочім, після твоєї невдачі я сам бачу, що не по твому боці є Божа ласка, а по мойому, над трираменним хрестом та грецьким евангелієм. Я на вернувся...

— Котрий же то раз буде? Третій, правда?

— Бог один!

— Та не однакий! Хіба звірині байдуже се, з якої посуду їсть, коби було тільки що...

— Віра не їжа, без неї обійдешся й ти, не то я... Ти ж не святець, а звичайний собі облудник-скоробреха, ласий на почеси, ну і... на грїш. Оба ми, бра', однакі. Ось що!

Бово поблід, мов віск. Здавалося, він ось-ось і скочить до горлянки злодія, та гамір прохожих, які стали вже звертати увагу на розмову, отямив його.

— Праліс, як море, не видає своєї тайни! — відповів. — Бачили її тільки сліпими очима ніч і... Бог. Ніч не видасть тайни, але не видасть і мести, яку уготує Бог...

— Чи се про торішне жито говориш? — спитав насмішливо Томир. — Чи се, може, яка аристотелівська категорія?

— Ні, се правда!

— Горда та пишна людина з тебе, опате! — засміявся Томир. — Правда тобі, як слина з язика, тече, очі бачать її, як я тебе, руки дотикають її, як ручки меча. Дуже то підла річ, ся твоя правда, коли її стільки скрізь валяється. Та ось мені видиться, що цікавіше було б знати у дечому лож...

— Я її не бачу, Томире, на жаль, бо не можу зловити погляду твоїх очей!

У голосі старого звучав ніби жаль. Томир пригриз уста, відвернувся і скорою ходою пішов далі. Раз у раз оглядався за Бово і бачив, як монах уступив до золотаря з

чималим клункоти, а вийшов із шкіряним мішечком та оберемком білок. Видко, продавав церковну утвар, щоби роздобути грошей.

Закляв під носом.

"Він справді осідає біля мене, — погадав, — а як так..." Пригриз губи й увійшов до склепу ароматарія грека. Купець сидів між своїм запашним товаром, переважаючи кульочки ладану на маленьких терезках. Чималий слій вербени та скляне збанятко з мошусом стояли біля нього враз із великим числом маленьких глиняних горщиків та деревляних коробок. Ароматарій наповняв їх запашним товаром, але за кожним разом доливав до вербени звичайної оливи, обмочував ладан у густу, топлену живицю, а піжмо розпускав у великій кількості води. Хитрий усміх товаришив сьому заняттю. Та усміх щез, як тільки появився на порозі Томир.

— Саме за сим добром приходжу! — сказав молодець. — Дайте скриночку ладану та дещо амбри!.. Е, ні! Не сього, зі столу, а просто з великої скрині. У мене самого у Вижні є сосни й смереки...

Чорні очі купця злісно глянули на молодця.

— Якщо в тебе, боярине, є ладан...

— Ні, ладану нема, тому його й купую, але ось того маю доволі й дома.

І вказав на миску розпавленої живиці, яка стояла на столі біля скрині з ладановими кульочками. Купець вволив волю Томира, але подав високу ціну. Томир усміхнувся.

— Дешево продаєш товар, ароматарію! Ти міг би удвоє стільки зажадати! Коли розкажу тивунові, як подешевів товар у Перемишлі, то він, певно, обнизить тобі торгове!

Купець налякався. У руських краях торгівлею опікувалися самі князі та болюче карали обман чи визиск.

— Ах, вибач, достойний боярине, я проговорився! — сказав. — Саме обчисляв торгіву ціну свіжого товару, то й сам не знав ще гаразд, що цінити.

— Нічого, я зможу заплатити навіть подвійно, а за грецький товар даю таки грецьке золото!

Кинув дві золоті монети на стіл. Купець попробував їх зубами, поклав на терезки, кивнув головою, вкінці поклав у мошонку.

— Як тобі видати решту? Білками, кунами чи сріблом?

— Ні, за решту дай мені насонного ліку!

— За цілу решту? Хто б випив стільки, сей заснув би навіки. Для кого ж се лік?

— Для недужого діда у мойому селі. Я ж не гадаю дати йому зразу все, а тільки одну ложку. Я про запас...

— А не маєте то в селі маковиння? — спитав ароматарій, який вмить знюхав добрий бариш...

Завівся, одначе, бо Томир спокійно відповів:

— Саме тому, що маковиння не помагає, приходжу до тебе. Старого мучить безсонниця уже два роки...

Купець налив бажаного у горня, яке туго зав'язав міхуром.

— Уважай, боярине! Одна ложка приспить і божевільного на всю ніч, але дві... уб'є навіть чорного носія з Александрії. Тям се і заховай лік добре!

— Не забуду!

Насупившись, пішов Томир по городу відшукувати купців, яким Богдар винен був гроші. Всі вони знали вже про копний суд та продажу, не мали, одначе, відваги прохати тивуна, щоби велів відшукати довжника, з яким водили хліб-сіль і він сам та всі знатніші мужі волости. Вони вельми радо згодилися на нижчі суми, щоби відібрати хоч би тільки справжню вартість товару, славили під небеса щедрість і чесність Вовчурів та прохали, щоби й надалі вільно їм було привозити нову куплю боярині. Ще раз чи два рази стрітив Томир Бово у переході базаром, а там узяв свою рогатину та коня зі заїзду і поїхав домів. Два парубки, які були з ним та везли куплю, остали далеко позаду, одначе молодець не дбав про се, тільки пер коня вперед, наче бажав його заїздити на смерть.

Западала ніч, коли копита коня вперше зарилися в піски Вижнянської волости. Звідсіля можна було їхати вже тільки нога за ногою, бо кінь стогнав, робив боками, а піт спливав по ньому струєю.

Томир здержався, нарвав листя, витер ним коня, погодував вівсом і поїхав повільною ходою далі.

Сим разом не їхав шляхом, а подався у ліс на бездоріжжя. На щастя, місяць світив ясно, тут то там пробивали його лучі склепіння пралісу та прояснювали дещо важку дорогу. Кожної хвилі міг молодець стрітити вовка або ведмедя, які саме у червні, коли ще не було ягід ні збіжжя, бували у виженських лісах найбільше небезпечні. Та, проте, Томир не боявся ні звірів, ні пійтми. Ведмідь, бач, нападає на людину тільки тоді, коли вона сама або коли його ранити, а на шляху свого життя навчився молодець цінити й любити пійтму, бо ж вона справді покриває собою безліч всіляких вчинків. Ворогом людини не пійтма... се ось пересуди-забобони зраджують тайни ночі, а пересуди губляться серед залізної послідовности переживань...

"Еге ж, тільки живий пес кусає! — сказав про себе. — Вбитий вовк не стоїть й одного скоку живого зайця!"

Бліде світло місяця заливало сріблом усю поляну біля Грушової Керниці. Білявий опар укривав її, наче одну зі сих тайн літнього вечора, коли-то поза легесеньким серпанком цариці-ночі хиляться ід собі людські тіни. Та тут тільки в дуплі кричали сови, а темнаві привиди безшумно пролітаючих птиць перехрещували у всіх напрямках холодне повітря.

Томир спинився на краю поляни й обережно розглянувсь. Хата Бово темніла під лісом, наче висока скала з печерою, у якій поселився ведмідь. Довкола було все спокійно, тільки самим краєм прогалини кралася ід воді якась тінь. Молодець напружив зір та слух, щоби збагнути, що се, а й кінь нагло нащурих уха. Одначе легесенький подув від води не приніс до ніздрів коня острої воні грабіжника, і звіря спокійно почало пастися на свіжій, сочній траві поляни.

"Видко, рогач або олень", — погадав Томир і, прив'язавши коня до дерева, став обходити поляну другим боком, доки хата Бово не заслонила перед ним лица місяця.

Хвильку наслухував ще, чи нема біля пустині якої сторожі, але не почув нічого. Тільки цвіркун засів десь у щілині хати та оглашав самоту своєю одноманітною співанкою. Відчинив двері. Сопух невітреної, брудної хати обдав його, змішаний з гризьким димом тліючого на огнищі під попелом вогкого палива. Але Томир не роздував ватри. Жваво викресав огню і засвітив дві свічки, які стояли на престолі перед чорним настінним хрестом. Оглянувся. На брудному, з бур'яну та моху зладженому барлозі не було сього, що бажав найти. Глек, у якому варив Бово молоко, був порожній, у купі гниючого хабазу та відпадів ярини і риб не було більше нічого. Бистрі очі молодця відкрили, одначе, на стіні за престолом висячий кубок.

— Води тут хіба кубком не п'ють! — проворчав, зняв кубок зі стіни й понюхав.

— Еге ж, — сказав, — вино! Я так і знав.

Оглянувся ще раз і нагло побіг до застеленого засаленим обрусом престолу. Обрус спадав довкола деревляної скрині аж на землю, та збоку під обрусом виднів отвір. Устромив туди руку і з легким окликом витягнув на світло бокату кам'янку з вузькою шийкою. За першою послідували друга, третя, четверта. Томир знав сі фляшки, уяких продавали греки своє густе, темне, солодке, а так зрадливе вино. Не гаючися, видобув затичку одної і потягнув глоток, другий, аж очі засвітилися, а любе тепло розлилося по всім членам. Тоді швидко видобув із-за пазухи насонний "лік" і влив до решти вина весь зміст свого збанятка.

"Густе вино прийме ще й не тільки", — погадав, заткав затичку і знов поховав фляшки під престіл.

— Смерть прийде неждано, ненадійно, справді, як Божий допуст, — засміявся злобно. — А хіба нема обави, щоби ти з ким ділився...

XI. Томир у Єлени

Злочин та втеча Богдара викликали поміж службою чимало толків, міркувань, здогадів. Рост, Акма та прочі пильно стежили за Єленою й Томиром, щоби збагнути, чи саме між ними не лежить жерело всього нещастя; бач, зносини між обома оправдували б усе, а то й дали б, може, основу здогадуватись злочину не в самому тільки боярині. Одначе не вистежили нічого. Томир господарював справно й доцільно, докупив навіть ще другу волость у сусідстві, Городище, і пересиджував здебільшого у ній. Будував клуні, склади, переставляв дворище, привозив із Перемишля усяку куплю, яку міняв на шкіри та віск, видко, ладився торгувати на власну руку. Ще перед жнивом над'їхали купці із Перемишля, та сим разом не з товаром, а з готовим грошем за товар, і тоді вижняни рішили: "Се вельми тямучий і гарний хазяїн. Сей приспорить майна родині, не те що Богдар".

— Ба, але кому оставить його? — питали околичні бояри, у яких були дочки.

Але хотяй сусідне боярство й заїздило у Вижню, Томир не спішився до них, і приймала їх сама тільки Єлена. Відвідини сі томили її. Злобні замітки та вислови небажаного спочування дратували покинену жінку до того, що вона стала вкінці

відправляти гостей у Городище.

— Я тут не хазяйка! — відповідала прибуваючим. — Мене з дитиною тільки з ласки-милости держить шурин у дворищі. Вибачайте! Мені не ялося приймати гостей за нього.

Зразу видавалося Єлені, що Богдар кожної хвили може тайком вернути у дворище і забрати її зі собою на нове посілля; вона злилася на Томира, що лишає її одною серед прихильної Богдарові служби, і з озлобленням питала себе, чи він справді любив її коли-небудь, чи ні. Богдар, певно, спитався б був її, чи вона бажає собі його товариства, чи ні, і вчинив би тільки те, чого хотіла б вона. Сей не журився нею зовсім, наче її не було у його посіллі.

— Невже ж він вважає мене тільки рабинєю, яка завсіди жде тільки появи деспота? — питала, і рум'янець гніву зацвітав на її личку.

Стала займатися дитиною, одначе швидко збагнула, що дитина тільки дратує та нудить її своїм діточим лебедінням та галасливими забавами. До того ще бачила, що хлопчина більше горнеться до Акми, чим до неї, а й Акма не бажала собі впливу її на дитину.

— Дитина — се не твоє, не боярське діло! — говорила стара облесно, але і злобно. — Тобі у теремі лічити коралі-перла, нюхати пахощі, ткати борти, нашивати самоцвітї; не для тебе нечисть та крик дитини. Се наше, рабське діло. Ми тобі виховаємо сина на славу, а як уже возьме в руки меч, тоді щойно відбереш його собі. Еге ж!

Невдоволена, знуджена самотністю, сиділа Елена у хаті, її вдача вимагала подиву оточення, любовних зітхань, глітних сходин, а все те родилося на підкладі палкості, якої не зумів як слід розбудити й удоволити Богдар. До того й молода, метка й сильна поява Томира не раз заставляла битися її серце, а тепер, коли Богдар випав із її круга, сама (зайняла його місце. І злість, і туга, обава і бажання навпереміну томили молодичку. Все те, одначе, діялося, наче у півсні. Були се почування холодної ікони, на яку з подивом глядять усі, яку можна держати у церкві чи в божнику, та годі при ній завітись. Ліниво гляділа Елена на Акму та Ярослава в огороді і бачила, як обоє пішли чомусь-то далеко на кінець саду, де велетенські липи отінювали собою частокіл. Лице молодій жінки дрогнуло, брижки невдоволення коротким судорогом промайнули по устах. Навіщо їй сеї дитини? Вона замала, щоби годити її у всьому, у неї черти Богдара... Погано! Самовідречення матері не до лица кам'яній статуї, хоч би й із рожевого мрамору...

Сонце заходило. Щебет дитини утих за стіною. Оливна лампада горіла на ланцюгу, самотня вечерея ждала на столі. Усміхнулася. Ах, не бракло тут ні вина, ні ладану, який курився у крицевій чаші, ні коріння... Він дбав про неї, як тамтой... Та, ах! Куди тамтому до нього!.. Протяглася рухом розпещеної кітки та сіла за стіл.

Їжа не йшла їй в рот. Наситивши перший голод, випила чарочку вина з Хіосу і, сплівши руки назаді голови, відхилилася усім тілом на оплічник крісла. Тонкий профіль її лица, освічений світлом, ясно відбивав від сутіни кімнати; молодеча випукла, пружиста груди виступала вперед під шовковою синьою тунікою. Нагі, наче зі слонові

кости точені рамена обіймали рамою її пишне, буйне, мов крук, чорне волосся, а відкочені, золотом перетикані широчезні рукави уклалися при обох плечах, наче складки царської мантиї. Чудова була Єлена під сю хвилю: сказав би хто, якийсь віщий дух повчив її прибрати таку пліняючу позу. Бо ось на порозі сіней позад її показався... Томир.

Довгу хвилю глядів недвижно на чудову появу, наче грішник, який крізь мале віконце зазирнув у рай, але нагло й у ньому зайшла переміна. Бліде лице порожевіло, розмріяні очі заблистіли похиттю: вона ж була його куплею, купленою злочинном, а таке добро не купується для ока. Гей!

Живо поступив кілька кроків по м'якій ведмежій шкурі, якою була вислана долівка, ступив... і спинився...

"Ану ж налякається!" — погадав.

— Добрий вечір, Єлено! — сказав тихим, м'яким голосом.

— Ах!

Кров хвилею хлинула їй до лица, руки спали долі, а рукави зісунулися аж до ізгибів рук.

— Поклін тобі, боярине! — похилилася до землі. — Що прикажеш?

Ніжним круглим рухом обняв Томир стан Єлени.

— Невже так багато змінилося від смерти Богдара, що ти вітаєш мене як рабиня? — спитав.

— Від смерти? Що ти кажеш? Невже ж?

У її голосі звучало зачудування, збентеження, але ні жаль, ні смуток...

— Так, Єлено! Його кров, щоправда, кружляє ще в його тілі, але він сам щез, наче привид, із твого життя. Нема йому уже приступу до всього, що остало тут. Поток — се не пусте слово, а копа — се не жарт. На злочинця нема помилування на Руській землі, і ніхто не знає ані не дізнається, де вовки порозтягають його кістки. Хіба що покине волости та пропаде у безвістях Сходу, але й тоді ти втратила його...

— Так, я вдова, а малий Ярослав сирота... Ох, лишечко! Склонила голову, указуючи Томирові білу лінію шиї, і підняла руки до лица. Та ось молодець нахилився над нею а, віднявши її долоні від чола, заглянув з усміхом у її очі. Тепло, яке було від неї, обдавало його запашним туманом і випаровувало з його уст слова, які шептав він тільки колись, перед п'ятьма роками, у сні до зоряних мрій молодости.

— Глянь на мене, Єлено! Тим, чим можу тобі бути я, не був Богдар ніколи. Забудь про сього, хто вкрав тобі й мені найкращі роки молодости, хто прогайнував цілий скарб розкоші, ціле море любови, якого не міг випити сам та не дав напитися досхочу і тобі. Опри свою чарівну головку на моє плече, красавице, спічни у моїх раменах, я не вхоплю за ратище убійника, ані не знюхаюся з жидами, щоби внішною плівкою достатку закрити жебрацтво гроша та сил чи усунути супірника. Ходи!

Завів її до лежанки і сів біля неї. Вона сиділа мовчки, тільки від часу до часу з-під довгих чорних вій стежила за грою його лица. Та, проте, й у неї підіймалася грудь високо, приспішувала віддих, пальчики нервно перебирали золотисту борту, яка

опоясувала туніку.

— Ти мовчиш, кохана? Ні словом не відповідаєш на мої прохання, не хочеш любити мене як свогого...

— Ох! Я все зроблю, що прикажеш... Ти ж купив мене! Довгу хвилю мовчав Томир, гризучи уста. Жаль, злість, похіть спорили зі собою.

— У злу хвилю зрадив я сю тайну, Єлено! Не будь її, ти не відмагалася б від мого обійму. Коли глянув я на тебе вперше сьому п'ять літ, вмить засурмили мені в уха Божі ангели: отсе тобі й пара, вона одна, а ніхто більше! Молодість пов'яжеться з молодістю, рожеві уста, палка груди із груддю. Я з'їздив півсвіту, зібрав скарби куди більші скарбів твого батька, а серця не продав ні не дарував нікому. А ось тепер ти кажеш мені: ти купив мене, і тому, тільки тому я твоя! Не того надіявся я, не того! Так! Я возьму тебе, возьму, бо в мене нема стриму, ні змоги опертися твому чарові, але опісля сам втоплю собі ніж у серце. Останеш сама, а скарби перекажеш синові... тамтого.

Встав нагло і кинувся до колін Єлени.

— Царице моя, — шептав, стискаючи її руки, — я не по те прийшов, щоби тебе брати силою. Видиш, я тижнями не показувався у Вижні, бо бажав затерти у твоїй тямці спомин підлої продажі; я бажав ступити перед тебе не як господин перед куплену бранку, а як жених перед свою хоть і взяти любов за любов по волі, не по неволі. Відповіж мені отверто, Єлено, чи зможеш коли глянути на мене ласкавішим оком? Але, заки відповіш, знай, що Вижня, Городище та всі гроші у скринях під твоєю лежанкою — се твоє, а не моє добро! Тебе, княжну, купив-таки твій раб, бо другого способу не було для нього. Ти свобідна, Єлено, і відповідай мені як така!

З-під довгих чорних вій ясно глянули очі на молодця, лице легко прибігло перед так важним рішенням, і нагло похилилася струнка постать над русявою головою молодця.

— Томир, господин Вижні, міг, про мене, і не показуватися зовсім, — сказала тихим дрижачим голосом, — але чому сей молодець Томир, про якого так багато чую, чому він так довго гаявся? Може, дідичка Вижні і знає, що таке туга...

Тінь та мовчанка теплої літньої ночі покрила дальшу розмову, мов завітчаний луг. Не видко цвітів, не чути співу птичок, та, проте, й одні і другі ждуть тільки ранку, щоби указатися світові й огласити його співом щастя. А поки вони спочивають у тіни, а пахощі цвітів та сонливий щебет зраджують хвилями птьмою укритий рай...

Тим часом надворі стало збиратися на бурю. Десь від заходу виповзла чорна хмарюка, а вогкий, холодний вітер став злегка шуміти у гіллі крислатих лип. Місяць в останній чверти заховався за хмару, звізди затягнулись опаром, потемніло усе, замовкли навіть пугутьки і сови у пралісі...

А тоді від чорної суцїлі саду відірвалася людська стать, хтось підбіг до віконця і через хвилю глядів досередини. Відтак звільна став підіймати руку з блискучим ратищем, але по хвилі заточився, мов п'аний, і відступив. Довго дивився у слабке, жовтаве світло, яке добувалося з маленького віконця, наче надумувався і вагав... Та ось по тому боці хати почулися голоси, і миттю щезла стать під липами...

Стара Акма уложила дитину спати і, втомлена цілоденним біганням за моторним, над вік розвиненим хлопчиком, сіла на порозі дворища і задумалася. Мимо втоми, одначе, гадки її були погідні, може, навіть веселі. Відблиск ватри, при якій служебниці варили вечірню страву, падав на її усміхнене лице. У сих гадках бачила вона Ярослава високим, струнким парубком, як він вертає з лісу вечірком до своєї старенької няні, а вона застилає для нього стіл і сама сідає біля нього з кужівкою... Та ось поміж молодими слугами і ратниками боярина вибухнув нагло регіт, регіт, який повстає звичайно при сороміцьких жартах. А серед реготу почулися й імена Томира та Єлени.

Правда! Й вони обоє в живих, а її любимчик, її дитинка є на ділі безземельним безбатченком. Горе!

Осунулося й посумніло лице старої.

— Перкун вам та Пёколо! — проворчала, зі стогоном двигнулася з порога і пошкандибала під липи, де забула була при забаві з дитиною свій кожущок.

Мимо темряви, знала дорогу добре й ішла певно й безпечно. Під липами темрява була цілковита, і стара стала на місці забави руками смотрити довкола за кожухом. Нагло крикнула і з острахом зірвалася. Рука її нащупала ногу живої людини.

— Цить, Акмо! Се я! — почула голос Богдара, а його широка долоня закрила її уста.

— То ти, боярине? Ох, коби боги відвернули се скопище горя від наших голов, о, коби їх проклін...

— Не верзи! Як на тепер — все пропало! Ти кажи! Здавна уже Томир і Єлена там ось ночують?

— Ні, сьогодні уперше!

— Дитина де? Що з нею?

— Спить, вони не тикають її.

— Гаразд! — відітхнув глибоко, але голос дрижав-таки, наче з безмежного болю чи гніву.

— Слухай, Акмо! Як зіниці ока, як життя власної одинокої дитини, бережи його! Якщо "вони" стануть його кривдити, то прив'яжи червону ганчірку до гілляки всохлого дуба на Велесовому Урочищі. Поняла? Червону ганчірку, криваву шмату чи рубець опинки тощо, чуєш? Не забудь! Дбай, Акмо, про нього, як дбала про мене. Але як проклинаю щоночі твої руки, що не задавили мене в колисці, так благословитиму їх, як доховаєш віри мені. Боги світлі, боги добрі не покарають за злочини мої і Томира, за ледачість Єлени моє левеня. О ні! Хай побережуть його всі давні й нові боги, всі святці у золотих ризах, всі Водяні, Лісові, Домові, а ти, Акмо, маєш бути йому мамою. Побережеш як слід — усе майно, яке останеться після мене, піде по половині на Славка і на тебе... Не побережеш — згинеш, хоч би заховалася під мантию княгині Анни, тям се!

Сльози тремтіли у голосі боярина. Рука, яка спочивала на плечі старої, тряслася, мов у пропасниці.

— Не кори мене невірою, Богдаре! Не до майна мені, ні до життя. Я й моє віддала б, щоби мойому пестієві забезпечити прожиток. Де ж ділося твоє багатство, хлопче?

Прогайнував, продав, втертяв ти його, а твій син піде ізгоем у слуги або-gridні. Гей!

Рука боярина перестала дрижати.

— Піде, гадаєш? Ні, не піде! Піп Кипріян говорить про справедливість Бога християн. Ми всі християни, а Божа правда мусить на вас об'явитись! Інакше великий князь кланяється ложі, а ми всі брешемо за ним, як на повню собаки. Згинув я, але згинуть і вони, а діточа голубина душа, як білий ангел, зірницею зійде над нашими кострами...

— Акмо, Акмо! Ходи вечеряти! — почувся тихий поклик з кількох боків. — Ходи вечеряти!

Видко, челядь відшукувала стару на обійсті.

— Ха-ха! — засміявся нишком Богдар. — Стиха кличуть, щоби не розбудити. Прощай, Акмо, і не забудь, о, не забудь!..

— На могилу мою і моїх, на його безцінну головку — не забуду!

XII. Злочинця викрито

З того часу щотижня в неділю з полудня, коли втомлені та ситі вижняни спали по загумінках та городах, темна стать боярина підсувалася манівцями під частокіл, припадала до нарочно зробленої у ньому діри і гляділа крізь неї, як під липами на стежці гралася шістдесятилітня бабуся з хлопцем-трилітком. Рясні сльози пили по поораному лиці, грубий заскорузлий кулак здавлював не раз хлипання, передчасно посивілий волос нависав на мутні очі. А були се очі колодника, який з тугою-розпукою глядить крізь одиноке віконце темної, вогкої тюрми на маленький клаптичок синяви та боїться, Що би не забув глянути туди в останню хвилину свого злиденного життя. Сей рубець неба — се його світ, се рай, се спасіння. Се одно, що остало йому з розбитої нави буття, його святощі, його Бог... Одначе ні словом, ні окликом не зрадив батько своєї прияви, бо знав, що дитинка видасть його. Його мука була тим більша, що не було разу, щоби хлопчина не згадав тата. Тоді мука ставала просто невиносимою...

Аж минуло літо, а осінь почалася дощами, яких не затямили і найстарші люди у Вижні. День і ніч падала вода з неба. Верещиця та всі потоки підбули, розлилися широко, затоплюючи ліс та змінюючи багна в озера. Північно-західний вітер наносив щораз то нові полчища хмар, дрібненький дощик перепадував без упину напереміну з просто потопними зливами.

"Божий гнів є над волостю, а може, й над усею землею!" — говорили старі, досвідні мужі. Отець Кипріян читав молебні, Бово помагав йому, а й сам, одівшись у ризи, відправляв свої егзорцизми, та все дарма! Дощ устав аж у половині жовтня, так що не можна було зібрати зі садів чи городів ніякої ярини. Овес пропав зовсім, а все проче мокло у полі. Людям ввижався вже на той рік страшний голод — найбільш жорстокий цар на землі, брат смерти, батько пошести...

Та сим разом дочка випередила батька... Після дощів густі, нездорові мряки обснували ліси сірими клубами, а намість холоду прийшло удушливе, гниле тепло, яке й довершило знищення, почате зливами. Усе, що не пропало в воді, зігнило в духоті, а рівночасно начався помір. Зразу слабувала скотина — гинули вівці, телята, коні, далі

корови, воли і пси; вкінці звільна, незначно, то тут, то там стали занепадати і вмирати діти. Одначе діти вмирають щоосені, так як весною жінки, тож і ніхто сьому не дивувався. Більше було жаль пропавшого майна. Та ось нагло померло двох господарів і один парубок, другої днини захворіло десяток інших, третьої — половина з них померла, а Бово, який їздив до Перемишля, вернув із вісткою, що у город не пускають, бо там пошесть. Тривога впала на всю волость.

Зовсім здорові люди почували зразу легкі болі у всіх членах, тошноту, опісля приходила рвота і сильна гарячка, безтяма, судороги... і кінець. Слабші будовою, худі, костисті мужі легше перебували недугу... Вони не їли нічого через кілька день, відтак пітніли сильно або діставали на всьому тілі висипку, яка репалася і вонючою слиззю затроювала повітря. Коли людина після трьох неділь уставала з лежанки, був се тільки кістяк без крихітки сили під жовтою шкірою та без тямки у присохлому мізку. Розпука стала огортати всіх, хто ще не чував у собі перших проявів недуги. Вони блукали з гарячково лискучими очима по лісі, бачили всіяке, чого не бачили давніше, а коли зійшлися біля церкви, то тільки й було толків, що про відьом, відьмаків, опирів, вовкулаків...

— Іменно вовкулака і між нами! — говорив Бово, який дійшов до чималого значіння між людьми, відколи вибухла нашесть.

Всі нагадували собі його пророцтво на весну і з того часу здіймали шапки, як тільки здалека заздріли його на дорозі. А Бово повторював усякому:

— У боярському дворіщі сподіялося страшне. Шістьох людей згинуло без святої сповіди у Чортовому Яру, на проклятому місці, звідкіля веде прямий шлях у горюче пекло. Брат повстав на брата, за клятий гріш забрав злочинцеві посілля й жінку і живе з нею, як із повією, на сором і соблазн усьому християнському мирові. Та найгірше усього є се, що жертвою впала і свята голова чорноризця Зденка... Тисяча вас не оплатить* Божого гніву за його святу голову. Ох, браття! Страшний час іде, чути вже сурми ангелів, які скликають усі душі на Страшний Суд. Тисячолітня держава добігає кінця... Стежіть пильно, не уставайте, а певно найдете вовкулаку. Я догадуюся, хто се такий, та правду знає тільки Бог...

І справді. Вскорі вислідили мужики Богдара, який крутився заодно в густих борах біля свого дворіща та села. Угледіли вони вкінці темну стать, яка припадала до отвору у частоколі, щоби побачити хоч те місце, де гралася влітку його дитинка. Про своє відкриття сповістили Бово, а в сього аж душа зраділа, коли почув.

— Як так і знав, що вовкулака саме тут, біля дворіща, або й у ньому міняє свою стать, бо тут прикована його душа. Ідїть і глядїть, а найдете!..

...У понурій осінній ранок боярин Судислав сидів у лісі на одній із каменюк Червоного Верху та стежив пильно за білкою, яка виконувала свої карколомні скоки у гіллі крилатого бука. Вона збирала букові орішки та носила їх у дупло старої смереки, яка стояла недалечко. Смілим, просто птичим летом перескакувала танечниця пралісу з бука на смереку та щезала у дуплі. По хвилі знову появлявся при отворі кінчастий писочок вивірки, чорні оченята розглядалися бистро довкола та з особливим

зацікавленням придивлялися самотньому видцеві. Коли він, одначе, не рухався, мандрівка починалася наново з такою самою сміливістю, звинністю та без промаху. Мимохіть задумався Судислав над спокоєм та тихою радістю життя у природі, доки у нього не вмішається чоловік. Людина — се справді твір якихось других, надприродних сил, бо її вчинки та спосіб життя просто ворожі законам природи. Вслід за її приходом, наче під подихом чуми, гинуть рослини і звірі у страшній боротьбі, а перемога не завсіди по її боці. Невже ж правду кажуть монахи, що Бог вигнав людей із раю? А як так, то люди — се не Божі діти, се кодло, прокляте і Богом, і природою. Ось умирають десятки людей, вигибають звірята, які привів зі собою у ліси чоловік як свою робучу скотину, а білка... білка, як сьому тисяч літ, так і сьогодні таскає свої букові орішки, весела, звинна, здорова. Ні! Ані Бог не є батьком людині, ні природа — матір'ю. Людина — се ні звір, ні птах, у неї тільки вітчим та мачуха. Чи ж дивно, що в неї тільки думки, що ограбити та побити другого, відняти йому підступом чи силою те, чого не надбала сама. Чи ж дивно, що в неї тільки ворогування на всіх і вся, лож, обман, клевета, насила?..

Боярин заглибився у своїх міркуваннях. Властиве старій вірі неясне відношення людини до природи і божества та незнання основ нової, княжої науки викликали у нього дивну мішанину понять та почувань. Тож як взагалі піддані князя Володимира, так і він швидко відвернувся від відірваних міркувань до буденщини. Події у дворі Богдара та у Вижні, далі пошесть, казки про вовкулаку, пророцтво Бово — все те пересунулося через його голову. Його погляд покинув стежити білку та потонув у сірому тумані.

І нагло побачив, як на стежині від сторони Вижні замаячила у тумані темна стать. Її рухи були повільні, ліниві, а обриси непевні.

"Ведмідь?" — майнула гадка, а рука сягнула за ратищем і луком.

Вмить придавив ногою пражений у огні лук, нап'яв тятиву, наложив стрілу і станув наготові. Кождої хвилі очікував, що з'ява підійметься горі, а гнівне бурмотання визове його до бою. Та ось намість того побачив, що стать ще меншою стала, а до уха дійшов слабкий, хриплий поклик.

— Не стріляй, помилуй!

Мимохіть станула перед Судиславом дія лютневого вечора, коли Томир загостив у його хату.

"Точнісінько той сам голос, що тоді", — погадав і спустив лук.

— Хто ти? — спитав грімко.

— Богдар... боярин, — була відповідь.

Лук випав із рук Судислава.

"Пробі! — сказав до своєї душі. — Судьба Вовчурів ступає через мій поріг". Згадав давній переказ рідні про колишню ворожнечу батька зі старим Ульфром за Виженську волость. Проклін сповняється! Сповняється всупереч науці Христа. Невже ж сповниться і проклін волхва Перуна, коли варязькі ратники розкидали капище на Замковій горі Перемишля? Він казав тоді: "Як отсі бервена та каміння, се золото та паволоки, так розпадеться держава князя! Порозтягують її чужі, заллють кров'ю та

сльозами, доки... доки народ не виречеться всього, навіть сього нового Бога, щоби порвати закляті кайдани. Горе!"

Тим часом Богдар приповз до ніг боярина. Виглядав страшно. Сивий волос, брудний та покервавлений, звисав на старече, смертельним страхом викривлене лице; з рук, покусаних вовками чи собаками, краплями спливала кров на одяг, пірваний у ганчірки. Кров і грязь, синці та рани укривали всі місця, в яких зуби грабіжників позривали одягу.

— Встань, боярине! — сказав Судислав, гадаючи зразу, що Богдар прохає в нього життя. Але вмить пізнав, що помилився. У помутнілих очах нещасного блиснув огоньок, обезсилені руки піднялися дещо, а з уст стали видобуватися невиразні звуки.

— Ні, я не про те! — зрозумів укінці Судислав. — Убий мене, коли воля. Добро вчиниш мені, громаді, а може, й собі... Давня ворожнеча... Бий!

Живо підійняв Судислав Богдара..

— Прости! Я не знав, що ти... що ти вже аж так... Що ж се з тобою сталося?

Але боярин відповів не зразу. Важко переводив дух, а коли дещо припочав, погляд його впав у першій мірі на його обнажені покривавлені ноги. Скинув з плечей велику невиправлену шкуру вовка і накрив нею ноги.

— Відкіля се? Кляті собаки мало що не загризли на смерть. Вижняни засіли на мене біля дворища і зацькували собаками. Щоправда, ні один не підняв руки на мене, хочай я з десяток вовкодавів і затовк, тікаючи. Все-таки цькували, кричали, прозивали вовкулакою, ну і ось кров, грязь і розпука.

— А навіщо ж ти ходив туди, раз тебе засудили на поток? Навіщо брав на себе вовчу шкуру? — спитав Судислав.

Богдар зірвався з каменя, на якому посадив його Судислав, але швидко упав назад на місце. Не в силу було йому стояти на поранених стопах. Ухопився обома жменями за криваві жмутки волосся і рвав їх, наче собака вовчу шкуру.

— Ти зрозумій се, Судиславе!.. Там, у Вижні, де сі поганці, там... він! Як же ж мені не йти туди, мимо опали, потоку, ворожнечі? Там моє все, одно, що остало мені на світі, моє життя, мій Бог, я сам!

— Хто такий? — зчудувався Судислав. — Бог, життя? Що се таке?

— Мій син!..

— Ах!

— Так, боярине, я живу тільки для нього, для нього допустився злочину, для нього готов допуститися другого, готов віддати й останню краплину крові, готов на смерть... Сам знаєш, що тепер ніхто не відає, яким богам кланятися, то я поклонявся його дорогій головці, вона була моїм богом, і я не знав і не знаю, чи він і я — се дві душі, чи ні...

— Дві душі, Богдаре, тільки ти любиш у ньому себе. Відси й усе нещастя!

— Нещастя, кажеш? А від чого ж бувають щасливі люди у світі, як не від сеї заміни? Від чого ж терпіння, як не від розлуки?

— Правда!

Замовк. Холодний, самотній піл у тьмавій хаті, туга за сею, що у піску покоїться від літ... розлука! Ах! І він віддав колись свою душу другій людині, у заміну взяв її, а з сього родилося щастя... І він готов був би на злочин... щоби вернути собі його... так дарма!

— Правда! — повторив. — Жаль мені тебе, Богдаре, у мойому серці нема ворожнечі, нема й пошесної дурійки. Я поможу тобі...

— Не мені помагай, Судиславе! — живо заперечив Богдар. — Я... труп, і то непохований. Від мене хай тікає кожний, як від вонючого стерва, — по правді і по закону!.. Але малий Ярослав... швидко остане сиротою! У мене, бачиш, часу доволі; я нарочно ходив стежками злочину і біля трупа монаха найшов ось се!

Тут показав Судиславові малу круглу мосяжну сківку.

— Що ж се таке? — зацікавився Судислав.

— Се сківка з мойого пояса, при якому носив я ловецький ніж та топір. Сей пояс, видко, мав Томир на собі. Або кінь, або скриня, або монах, падучи, обірвали йому її. Збентежені вижняни не догадалися поглядіти за познаками у ломах. Бачиш, отже, що я тільки другу, меншу половину кривавої вини двигаю на плечах. Властивим злочинцем є Томир! Він має гріш убитого у своїй коморі, він має усі користи, він має мою жінку...

— Як так, — гукнув Судислав, — так чому ти не йдеш з ним на копу?

— Пожди! — підняв руку Богдар. — Сором, поток, опала, смерть остали для мене! Та, бачиш, я не можу доказати ні одного слова з усього, що кажу. Що ж із сього, що у мене сківка? Я міг украсти її або давніше відірвану сховати; мене переловили біля дворища, я... вовкулака.

Судислав опустил голову.

— Але я, — кінчив Богдар, — не ремствую і не боюся. Я чую, що так як мене не мине за злочин люта смерть, так і Томир поплатиться. Я сам... Та лишім се! Доки моя жемчужинка, — тут з очей Богдара сплили дві мутні краплі на сиві вуса, — доки вона у добрі, у гаразді, я не діткну його! Але опісля?.. Тож ти, Судиславе, заопікуйся сиротою наспіл із моєю Акмою. Вона буде дитині мамою, ти будь татом і тям се! Не виховай його, як Вовчурів виховав старий Ульфр. Хай росте як Судиславич, як твоя дитина, так, як бажав би виховати сина ти!

Глибоко зворушений боярин обіцяв; дарма, одначе, здержував Богдара, бажаючи допомогти йому у дечому.

Богдар устав із трудом та по хвилі щез у гущавині.

XIII. Повернення Богдара

Минув тиждень, другий, вовкулака не показувався вже біля дворища, та зате пошесть поширювалася щораз то більше. Вкінці захворів отець Кипріян і помер третьої днини після занедужання, а тоді просто розпука огорнула всіх. Дячок болгарин, якого привіз був зі собою піп, утік був уже кілька літ сьому, другого годі було добути, а ще тяжче вивчити на дяка кого з місцевих. Церква остала без священика. Наче стадо овець без пастиря, розбіглися вижняни від свіжої могили, не прощаючись зі собою, не гуторячи, не вітаючи стрічних. Усякому здавалося, що ось із-за могили вишкірять пошесть свої довгі зуби у побідному реготі та безліччю кістлявих рамен похапає всіх,

що проводили небіжчика до гробу. За кожним деревом ввижався сіро-сивий вовкулака, страшний, дикий, з кривавими очима рисі, вовчими зубами та людською злобою. І дивно! У тривозі та безголов'ї найшлися всі слідуючої днини... біля Грушової Керниці. Не була то вже пустиня, а дворище, невелике, правда, але вигідне, високо будоване, зі стелею у крату та окапом над огнищем. Доволі великий простір викорчували парубки під весняний засів, а одяг служби вказував на заможність нового громадянина. Остала, одначе, і давня темна хатина пустинника з чорним хрестом і престолом, і саме там найшли вижняни Бово.

— Рятуй нас! — заплакали і впали навколішки, а старий Тур із Городища промовляв за всіх:

— Покинули ми волхвів старої віри, покинув нас піп нової, а злюча зараза пориває раз у раз когось із-поміж нас, прочим затроює кров, мішає глузди у голові, слабить серце. Ночами виють вовки чи вовкулаки, а собаки відповідають їм. Вони чують нечисту силу, яка береться запанувати над вижнянськими лісами і вигубити усе живуче... Рятуй же, відуне, рятуй, знаючий! Усе, чого забажаєш, нас самих у неволю дамо тобі — тільки спаси нас!

А Бово підняв руки й очі горі та довгу хвилю міркував, що відповісти. Ось і приходила нагода дати духовний провід тисячам людей. Одним словом міг він усю волость кинути навколішки перед престол римської віри. Будь у нього монастир зі золоченими іконами, мальованими стінами, ризами, кадильницями, монстранціями... та ба, їх нема!

Але все-таки їх треба придержати і так, зайняти чимсь, вказати ціль життя, а чого не вдалося зробити грошем, можна словом...

— Гаразд, браття! — відповів. — У святих книгах, які лежать ось там на престолі, записано багато мудрощів, і я кормив ними і кормлю щоднини свого слабого духа. Здавна боліло мене серце з-за вашого горя, я глядів поради у книгах і... і найшов її!

Тихе "а-а-а!" почулося над товпою. Усякий віддихав із полегшею, найшовши знову когось, на кого міг надіятися його незрілий, темний ум.

— Ворог людського роду, ворог Бога і його Єдинорідного Сина і Святого Духа, проклятий сатана не спить, а невидимо кружить поміж нами, намагаючись загнати у свої нідра людей. Він спокушує їх золотом, красою, вином або лякає війною, пожежею, заразою. Він послугується усякими поганськими страхіттями, і всі Унгольди та Нібелунги служать йому. Але Бог у своїй премудрости запроторив його у горюче пекло вогню і смоли, і тільки саме таким огнем зможете оборонити себе ви. Я вказував вам місце, де пекольні появи приймають на себе людську стать. Переловіть їх, вооруживши себе хрестом та свяченою водою, передайте огневі, а щезнуть пошесть та диявольське страхіття з волости.

— Ми стежимо, о святий, уже дві неділі надармо! — відповів Тур, схиливши голову.

— Стежіть ще дві, ще три, місяць, два! Терпіння спасе вас, як спасло світ на Голгофі. Ідіть, а я помолюся за вас тут, і будьте певні, що невдовзі блисне для усіх день свободи!

Се сказавши, замкнув двері келії і пішов до престолу. Видобув фляшку, налив кубок, випив, але вдруге не було вже що наливати. Фляшка була порожня. Тужним зором обкинув ще оставші повні фляшки під престолом і затер руки.

— Справедливий твій суд, Господи! — закликав, глянув крізь шпару у дверях на поляну і побачив, як товпа мирян, живо розправляючи руками та киваючи головами, прямувала у Вижню.

А між тим Томир і Єлена, відкинувши жах перед появою Богдара, тілом і душею тонули у розкоші співжиття. Пошесть наче нарочком оминала боярське дворище. Може бути, що спиняли її грецьке вино та пахощі, які весь день курилися у теремі. Єлена віднайшла навіть свої забуті гуслі і під час, коли між хатами почувалося проймаюче голосіння по померлих або зойки недужих, у боярському дворищі пили крізь вікна під склепіння лип солодкі тони музики. Томир нагадав собі веселі пісеньки кліриків, і не раз співали вечірком обоє, радіючи сном життя.

Великими блискучими очима приглядався обом із-за запічка малий Ярослав. Дитина добре знала, що їй нічого лізти між маму та стрийка, і взагалі відівчилася говорити з ким-небудь, крім Акми. У малому серденьку збиралася злоба і сей глибокий, несвідомий жаль, який покриває сумом та блідістю лица покинутих дітей.

Була третя субота після першої появи Богдара під дворищем. Густа мряка стелилася понад Верещицею й окутувала усе непроглядними стінами вогкої, сірої днини. У челядній суетилася служба біля вечері, а малий Ярослав грався біля вогню пестрим, із ганчірок зішитим м'ячиком. При столі сиділи боярин Томир та Єлена й вели свою звичайну гутірку; між ними лежали гуслі, з яких довгі, тонкі пальці Єлени добували хвилями звучні тони.

Та ось м'ячик дитини, підкинений незручно, упав на струни інструменту, а різкий, проймаючий тон залунав у кімнаті.

— Іди, Славо, до Акми, погляди її! — сказала мати. Одначе дитина навіть не звернула уваги на сі слова. Вона підняла м'ячик зі землі та знову стала гратися у кутику.

— Іди, Славо, у пекарню! — повторила мати остро.

— Не піду! Я хочу тут гратися! — відповів хлопець. Гнів закрасив рум'янцем чоло матері.

— Геть відсіля! Чув? — крикнула.

Але дитина розплакалася та на всю хату зарепетувала:

— Не хочу! Я хочу тут! Не піду! Ні! Ні!

Хлопча почервонів, затупотів ногами, заплакався, але й не гадав послухати матері. Засівана змалку злоба видавала ось перші плоди, а вроджений упір скріплював ще завзяття.

— Вовчєня! — кинулася мати до хлопця. — Ось я покажу тобі!

Вхопила хлопця за рам'я, здавила до болю і потягла до дверей... Та в сю мить закричала проймаючо й відскочила вбік. Хлопець укусив її в руку так, що показалася кров. Наче осою вжалений, зірвався з лави і Томир, скочив до дитини й замахнувся.

Блідий, мов стіна, з лискучими, мов у вовченяти, очима ждав хлопчина удару, а його тільце раз у раз потрясали судороги. Він затискав зуби, і видко було, що ні одним звуком не зрадить болю, ні жалю, які почувало його мале серце.

Та ось щось свиснуло у повітрі, наче гадюка зашипіла на скоку. Томир заточився і впав; з окликом тривоги відскочила Єлена, а там почувся дзвінкий голос дитини, у якому не було ні плачу, ні роздратування, тільки безмежна радість-втіха.

— Тато приїхав, тато, тато!

Ратище, яке кинув Богдар у брата, порозривало на лету м'язи передрамени і вбилося у стіну. Богдар не міг краще виміряти, бо віконце було замале. У його рамах виднілось страшне лице батька, а його поява подіяла на злочинну пару, наче казочна голова Торгони.

— Злодії! — хрипів Богдар. — Поганці! Доторкніться одним пальцем хлопця, так ніяка сила ні сього, ні того світа не спасе вас від загибелі. Кумайтеся з чортом чи зі собою — ніяка собака й не гавкне по сьому, але до нього вам вара!

Протягнув руку, погладив головку хлопчини, який з усіх сил спинався до вікна, і по хвилі щез у мряці саду.

А дворище мов ожило. Через частокіл з обійстя надбігли гуртки людей, залаяли собаки і свої, і чужі.

— Вовкулака, вовкулака, опир! — ревіли голоси.

— Де він? До кого? Зачим? — питали другі.

Очі горіли страшним огнем темної зажерливости. Руки вимахували галуззям або збруєю.

— В лика їх, на суд, у огонь! — кричали.

Вмить потопа п'яних жахом, розшалілих людей залила дворище. Дарма спинював їх Томир, який свою розшматовану руку наскоро обвинув ганчіркою. Дарма грозив тивуном, попами, князем.

— Не твоє діло, боярине! — відповідали вижняни. — Тебе вовкулака кусав, ти, видко, йому ворогом. Тож не спиняй нас зробити кінець проклятому кодлу, а то й тобі обірветься!

Наче буря прошуміла через дворище. Вижняни замкнули Єлену й Ярослава на засув і поставили сторожу, а Томира уложили в пекарні. Всю ніч на обійсті горіли вогні та кидали на густу мряку криваві рефлексии. При них варили вечерю та припочивали громадяни, щоби ранком відвести зловлених на суд до Бово. І всі раділи, що збагнули остаточно зв'язь вовкулаки з ріднею Богдара, пили боярський мід та заїдали боярськими баранами. Тільки одна Акма пізньою ніччю висунулася з дворища і крізь засипаний валявою жовтого листя осінній ліс прямувала на Велесове Урочище. В руках її маяла червона ганчірка — криваве ряденце, яким перев'язано зразу рану Томира.

XIV. Загибель братів Вовчурів

Кинувши спис у Томира, Богдар щодуху тікав у ліс. Між першими деревами оглянувся, але не побачив нічого. З тьмавої суцїлі мряки доносилися тільки грїмкі оклики людей та лай собак, а по часї появилися у стїні ночі величезні червоні кулі-

вогні, розведені вижнями на обійсті. Ні людей, ні самих кострів не було видно, а й голоси притихли небавом.

"Вартують, — погадав Богдар. — Про мене! Коби тільки йому було безпечно".

У затишній землянці за Велесовим Урочищем заснув, утомлений бігом та зворушеннями останньої днини. Отсю землянку викопав собі Богдар у найдикішій часті пралісу, ще як копа ходила на Куликове дворище. Неподалік була ведмежа гавра, а у сусідніх яругах жила череда вовків. Не знає чому, звірі віднеслися до нового поселенця своїх нетрів зовсім рівнодушно, а навіть з деякою пошаною й острахом. Вони сходили з дороги страшному мужеві і тільки ніччю підкрадалися до землянки. Занюхавши дим, вовки вили жалібно, ведмідь ставав на задні лаби, а там усі полишали у спокої власника, який не оскорбляв їх та не травив собаками.

Усю ніч завдяки мряці підсувалася дич аж під самі ворота, збиті з грубих кругляків, але при першому движкові сплячого налякані гості побігли. Сіра, мрячна ніч добігала кінця, а під острим східним подувом мряка стала спадати інеєм на жовте листя, галузки, пні, сніжною меріжкою обсновувала кожде стебельце, аж щезла зовсім. Червоний схід сонця заграв на меріжках дуговими красками, а проймаючий холод уперше сеї осені освіжив гниле повітря. Збудився Богдар, поклонився відрухово сходячому Дажбогові, сягнув за списом, та в сю мить нагадав собі, що його скривавлене вістря стремить там, у стіні дворища. Махнув рукою, відрізав ножом чималий зразок печеної оленини, яка висіла від стелі на мотузку, та, жуючи, пошкандибав лісом на урочище.

Ліс мовчав. Давно вже покинули його останні птиці, навіть вороння потягло до людських осель та на опушки, де легше було про дрібнішу добичу та стерво. Тільки білки суєтилися у гіллі, тільки молоді, ще необережні зайці шелестіли у листі, а кущами тихо, нечутно підкрадалися до них тхори, ласиці, лиси. Під морозним подихом раз у раз в'яло, безсильно летів із дерева жовтий або червоний листок та губився у безлічі товаришів, які вже застинали землю. А по часі, коли лучі сонця принесли дещо тепла, з мережок інею з тихим шорохом стали скапувати сльози води...

Наче обмитий, чорний, лискучий, ярко значився на урочищі всохлий дуб. Мохом поросле каміння та спорохнілі бервена давнього капища світилися від стаялого інею, а на жертівному камені сидів великий чорний крук та з противним кряканням приглядався якійсь дивовижній привисці, що маяла над ним. Мимохіть звернув Богдар увагу на птицю, і нагло... хриплий оклик вирвався з його грудей. Прожогом кинувся до каменя, наляканий крук забив крилами і полетів геть, а Богдар станув, мов окаменілий... перед червоною ганчіркою.

Одначе тільки хвильку стояв перед дубом. Миттю нагадав собі, вчорашні крики та метушню у дворищі... Минулого разу вартіві гонили за ним... Невже ж вони тепер поглядять мести на його синові?..

І, наче двадцятилітній молодяк, побіг Богдар у Вижню. Сіро-бура вовча шкура зачіпала раз у раз за суки та чагарник, доки біглець не накинув її на голову та не обтягнув її туго довкола тіла. Зі здвоєним поспіхом біг Богдар лісом і швидко зайшов у

сю його частину, де були вже стежки, витоптані ловцями та пастухами. Двічі стрічав людей, які йшли у тому самому напрямі, що він, і виминув їх, а за кожним разом чув за собою крик смертельного переляку та слово: "Вовкулака, вовкулака!" Не зважав, одначе, на се. Щодуху у грудях, щосили в ногах пер наперед і ось добіг до опушки та глянув на дворище. Глянув і задубів. Се, що побачив, було просто неймовірне, нечуване, страшне, як страшними бувають тільки обличчя зарази або людське безглуздя...

Тихим, котячим ходом перебіг Богдар безлісний простір і припав за бузиновим кущем біля хлівів. Звідсіля стежив видючими очима за всім, що діялося, а рука судорожно стискала ручку ножа, готова пхнути його у груди хоч би й князеві...

Посередині обійстя горів величезний костер, накладений з великих соснових колод. Молодяки з довгими жердками пильнували вогню, а Бово у повних ризах франкського духовника стояв від вітру та читав фальшивим слабким голосом латинські егзорцизми. Хвилями глушив тріск вогню його й без того незрозумілі слова. Мало не вся громада була зібрана довкруги. Худі, недугою виснажені постати товпилися довкола Бово та стежили пильно за кожним його движком. Вони хрестилися, коли він підносив руку горі, клякали, коли вимахував кадильницею або хрестом, який подавав йому паламар. Видко було, що незрозуміла молитва та непонятна поведінка монаха приковує уми вижнян, як око гадючки птичку.

Аж ось егзорцизми скінчилися, і кількох парубків притягло до костра Єлену і малого Ярослава. А тоді, наче на даний знак, закричала товпа:

— Геть, в огонь вовкулаків, поганців! Прикажуй, Бово! Монах поволі підіймав хрест, щоби висказати слово приказу, та ось із розбурханої товпи вискочив з рукою на прив'язі Томир.

— Стійте! — гукнув. — Яким правом находите моє боярське дворище як вороги або грабіжники? Який чорт вселився у ваші безглузді мізки, що беретеся живим огнем палити живих людей?

— Яким правом? — відповів Бово. — Тим самим, яке спонукало колись мене рятувати тебе з рук нехристі. Тоді повис поганець, який торгував хрещеними душами. Невже ж тепер вагаєшся віддати дияволу тих, з якими зв'язана тут на землі його сила?

— Так, так! Се чортове насіння, в огонь його! — гуділа товпа, хоч вже не так завзято.

Бово глядів на Томира згори, як глядить суддя на подсудимого.

"Ось і хвиля відплати! — говорили його очі. — Відвернувся ти від святої римської віри, а ось вона тріумфує над чортом, поганином та еретиком. Одним словом нищу ось твої світські замисли, як ти знищив мої..."

Але молодець не піддавався. Поступив крок наперед і здоровою рукою обняв Єлену. Його дотик збудив її з отупіння, у якому вона з широко розплющеними очима гляділа досі у погубне полум'я. Вона легко скрикнула і з тихим стоном припала до його груди, а він намагався розв'язати мотуззя на її руках.

— Ніхто не має права доторкнутися моєї власности, — говорив, а його лице горіло від гніву. — Дворище і ся жінка — мої, і нема на світі сили, яка видерла б їх у мене. Правда, у ваших руках перемога і насила! Але є ще у Перемишлі великокняжий тивун з великокняжими ратниками, а коли вони прийдуть творити суд над вами, — горе вам! Я знаю, — тут звернувся просто до Бово, — я знаю, яких друзів має ясне сонце Руської землі, великий князь Володимир, у нашій волости, а ви знаєте, що хочай він сам повним християнської любови серцем прощає навіть ворогам, то не прощають його тивуни нікому. Ха-ха! Чи ви гадаєте, смерди, що поза вашими пісками нема землі, а поза вами людей? Я сам, — тут підняв руку горі, — присягаю на хрест, на меч, що каменя на камені не оставлю з ваших осель, якщо заберете мені те, що мені найлюбіше на землі. Не останеться по вас нічого, крім сірого попелища, хочай би прийшлося спокутувати і самому головою. Я Вовчур, як і Богдар, і вара кому-небудь від сього, що моє!

Рішучий виступ Томира припинив та протверезив дещо товпу. Біля боярина стали збиратися статочніші господарі з Бугрієм на чолі, почалися шепти та оклики. Бово пригриз уста.

— Як так, то бувайте здорові! — сказав. — Мені ніяке діло до вашої недолі, до помору, до горя. У моє дворище не має доступу нечиста сила, бо вона тікає від лица Розп'ятого, що береже порога праведника. Я не боюся пошести, як не бояться її сі, що мені служать. Оставайте самі, я бачу вже... — тут Бово витріщив очі та простяг руки наперед себе, — довкола вас страшний, страхіттями заселений ліс, де на проклятих поганських урочищах кишить від опирів, відьом, вовкулаків, злобних лісовиків та чортів. Ось бачу, як після мого відходу вони невидимо, а може, й видимо кинуться сюди визволяти зі страшних оков егзорцизму своїх кривних, своє кодло... Горе! Через нього-то просякає пошесть у ваші тіла, а смертний гріх у душі. Я указую вам шлях і спосіб закляти пекольні сили, вбиваючи святим огнем їх гадюче втілення... Га! Не моя вина, Господи, ти видиш, що не моя!

Мимохіть оглянулися вижняни на опушку недалекого лісу. І справді: всі побачили, як з лісу вибігло кілька людей.

— Вовкулака йде! — кричали ще здалека. — Чи ще його тут нема? Він випередив нас! Рятуйтеся!

Товпа загомніла. Бово спокійно узяв лук, який був відложив на час егзорцизму, і збирався відходити. Але вижняни не пускали його. Деякі просто казилися з переляку, пінилися або плакали, другі нишком висувалися з товпи та губилися, за дворощем, куди вела стежка у село. Хлопці покидали жердки в огонь і відступили з острахом, аж нагло піднявся Томир. Нова гадка прийшла йому до голови.

— Громадо! — закликав, а його голос перекричав усі гомони і заставив усіх замовкнути. — Громадо! Не слухайте Бово! Він ворогує на мене і рад би мені доїхати, тому править від мене жінки, якої не дам. Се правда! Але правда і се, що каже він про нечисту силу. Горе нам, якщо не відстрашимо від нашої волости проклятого кодла. Вовкулака зранив мене саме за се, що я бажав покарати його дитя-відміну. Ся дитина — се втілення погані, про яку говорить Бово... — Тут указав рукою на малого Ярослава,

який, не розуміючи усієї дії, горнувся до старої наляканої Акми. — Тож беріть його, вовче щеня, і хай кров його обмиє вас і мене...

Не скінчив. Зі сотні грудей залунав нагло не крик, а рев переляку, і, наче справді яке пекольне страхіття, біля огню явилася висока, вовчою шкурою вкрита стать. Сотні рук, які протягнулися були за хлопцем, опали, юрба розскочилася та з дикими окликами стала розбігатися на всі боки. Рівночасно прискочив вовкулака до Томира й Єлени, віддрулив жінку набік а, вхопивши раненого боярина, наче поліно, підняв його вгору і... з ломотом запався перегорілий костер під вагою падучого тіла. Аж під небо бухнули іскри, один звірячий крик горючої живцем тварини піднявся зі середини горючого пекла і замовк серед тріску та шуму ватри. А тоді вхопив вовкулака свою "відміну" і, пригортаючи її до груди, тікав у ліс. Нечуваний жах, просто шал тривоги опанував усіх. Врзтіч побігли вижняни, а при огні остали тільки дворові Вовчурів, Бово і Судислав, який надіспів саме на кінець дії.

— Ловіть поганця! — отямився перший Бово. Сейчас побачив, одначе, що нікому вже ловити вовкулаку. Власні його слова до того налякали громаду, що ледве чи був би хто противився, якби так Богдар явно й отверто вернув у батьківське посілля. Тоді, не тратячи часу, сам Бово нап'яв лук, і зі свистом полетіла стріла навздогін батькові.

— Що ти робиш, злюко? — гримнув на нього Судислав. — Проби, убив його! Га! Спокутуєш се, гололобий!

Кинувся з Акмою туди, де, стогнучи, лежав Богдар на землі. Стріла вбилася аж по пір'я під ліву лопатку боярина. Він затискав руки довкола тільки смертельно наляканої дитини, а кров, яка бухала з рота батькові, багром обливала одяг сина. Всуміш із кров'ю вибігали і слова з рота конаючого:

— Дитинка невинна... свята... вона нічого... я сам... поганець убив... але я не вовкулака... я християнин! Боже!

Живо підійняв Судислав дитину й оглянувся.

Чад горючого тіла невиносимим сопухом затроював повітря та затемнював його димом. Біля костра лежала без пам'яті Єлена; Бово не було. Одна Акма клячала за ним та гляділа, чи дитині що злого не діється...

— Акмо! — сказав, а його голос дряв замітно. — По заповіту сього тут, — тут указав рукою на лежачого боярина, — я є опікуном-батьком дитини, а ти... мамою!

Дивним дивом після смерті обох Вовчурів пошесть, уступила зовсім. Усі, що не померли до сього дня, видужали, і то швидко. Тривога уступила звільна з умів вижнян, неначе холод перших приморозків остудив і мізкову гарячку. Поволі вертало все до ладу, спокою, і люди стали займатися осінніми ловами на кабанів, щоби запастися дещо харчів на зиму. Тільки вечорами балакали старші й молодші, чоловіки й жінки про вовкулаку та Бово, дивувалися і мізкували, хто саме пробрехався: Бово чи Томир? Аж на святого Димитрія, коли біля церкви запитали про се Бово. Сей двигнув раменами.

— Невислідимі замисли Божі! — відповів. — Пошесть устала, але хто знає, чи не верне з весною, бо ваші уми не повернулися до Бога. Намість віддати боярське посілля на монастир, ви дозволили Судиславові виховувати молодого Вовчура як дідича усієї

волости. Бояриня живе далі, як жила колись. Судислав годить їй у всьому, погано!..

Вельми не по нутру були ті слова громадянам. Дехто і став заговорювати, чи би не подумати про таке й на ділі, але прочі, як один муж, противилися. Судислав тільки руками замахав, коли почув. Від часу, коли осів у боярському дворіщі у Вижні, згіркнілий, сумний вдівець наче не той став. Жовте лице виповнилося, очі заблистіли давнім огнем, як горіли тоді, коли ще жила... вона.

Він ось сейчас підбіг до Бово і з місця відповів:

— Вчений ти собі чоловік, Бово, се правда, і доки не пришле тивун нового попа, то ти зовсім добре молишся в церкві за здоровля нашого князя. Але де берешся радити, там усе вийде не так, як треба. Видко, твої західні мудрощі до нас не підходять. Закричав ти про вовкулаку та про його сина, велів спалити дитину на кострі — і що? Дитина живе, а пошести нема...

— Ба, вовкулаку вбив я сам! — похвалився Бово.

— Брешеш! Ти вбив тільки опального боярина Богдара. Він умер, як ми всі. Тільки шкура з вовка була на ньому, як і не раз на декому з нас. А, опроче, ти знаєш, що я парубком не бачив ще ні лабати хрестиків, ні риз, ні дзвінків, але не затямив також помору, як ось сей... І другі також не пам'ятають. Правда?

— Правда, правда! В часи Дажбога і Перу на такого не бувало! — кивали головами старці.

— А ось теперечки в нас Христова віра... і пошесть явилася. Ану ж се кара за се, що ми кинули старих богів?

— Ах, не за те, Судиславе, а за се, що ви їм все-таки кланяєтесь. Всевишній сказав у пустині Ізраїлеві: "Да не будуть тобі інші боги, побіч мене!" А ви?

— Ми кланяємося Божій силі, де б вона й не була! — відповів різко боярин. — А якщо Бог захоче, то сам повчить нас, як жити.

— Він же вчить вас моїми устами. Учити вас будуть і святі монахи монастиря, який...

— Те, те, те! Ніякий, брате! Посілля було колись Радичів, а стало Вовчурів, і таким остане. На се моя сила, а княжий закон і безпека. Я знаю! Ти не жалів життя п'ятох людей, коли вижняни віддавали тобі твоє майно, але перш усього кинувся до скринь, а не до тих, із яких утікала кров... Ти й тут вітриш наживу. У малого Вовчура маєтки, і то такі, про які не снилося вижнянам. Сам тивун у Перемишлі за п'ять літ не віддасть князеві тільки золота, скільки там у скрині в коморі. Багатого, бач, мав дядька... Ти, видко, напосівся на се дідицтво, на гріш та землю. Але дарма! Відколи сей хлопчина жебонить-базікає всю днину біля мене, самітнього, мені наче моя небіжечка з Вираю усміхається. І весело тепер, і майбутнє кращим виглядає, а давні смутки, наче сичі насупившись, поховалися по кутах, а то й зовсім пощезали. Ні, Бово! Доки мого життя, господином Вижні буде Ярослав і не буде у Вижні попа західної віри! Вона падка на гріш-наживу, а в нас такого не поважають! Не тикаю я тебе, але й ти не роби смуги у громаді, бо се може бути нездорове.

Се було доволі виразно сказано. Бово відвернувся і пішов, похнюпившись, домів.

Вістка про покликання нового попа вразила його страшенно. Показувалося, що тільки у хвилі крайньої розпуки приєдналася громада до нього, та як тільки минулося лихо, збудився і здоровий змисл народу, ворожий аскетизмові та божкарству. Його зусилля оказувалися безуспішними, і він бачив, що не розуміє душі сього народу ні раз. Під час, коли на Заході велася завзята боротьба за богів та віру, тут не було ні сліду сеї зажерливості. Він знав від польських духовників, що навіть у польському князівстві весь простий люд поборює Христову віру і тільки під насилою князя, духовенства й вельмож терпить у себе хрести церков та чорні ризи. При кожній нагоді ждали вибуху повстання народних товп, і тоді горе усім, що стануть при прапорі Христа! А тут навіть у найбільшій тривозі нарід нерадо мішається у віросповідні діла. Тут уся повня світського, суспільного, сімейного життя займає уми, а віра остає ділом, яке рішає одиниця. І дивно! Се не була байдужість, ні безбожність — се була глибока свідомість вищості та високої вартости стародавніх здобутків власного народу над півзвірячим побутом та вдачею західних варварів.

Мимохіть мусів Бово з'ясувати собі, що саме він бажав увести у сей світ миру і терпимости дух роздору, ненависти, зажерливості, і ся свідомість упокорювала його. Та ось вони, сі півпогани, пізналися на ньому, і тому глуха злість опанувала його.

Аж прибув у дворище. По дорозі навіть не глянув на самотню холодну келію між скалами, тільки впрост подався у світлицю. Уперше подумав про поворот у Німеччину.

Та в сю мить нагадав собі відвічальність за гроші та церковну утвар і закликав півголосом. Дивні гадки стали одна за другою шибати йому крізь голову, та ні одна з них не скидалася на сі, що їх недавно ще висказував перед Томиром. Давно уже хлопець-попелюх, який носив дрова та воду у дворище, спалив батіг, яким Бово шмагав колись свою спину. Давно не отворяв присланих із монастиря книг. Якесь несміле, боязке ще почування свободи і самостійности, а далі свідомість деякої' особистої сили стали прозябати у його серці.

"За мною наче стіну вивершили події, — подумав, — а се, що переді мною, се буде діло моїх рук!.."

І нагло вхопив з полиць повну фляшку вина. Глумливий усміх викривив його й без того негарне лице.

"Була лєсть у Томира, та він привіз її з Заходу. У сих русів нема її ні крихти. Ха-ха! У них ще сам народ глядить правди, а бояри повинуються. Ніхто й не догадається, якими шляхами піду я..."

Випив чималий кубок вина один, другий — і наче протверезився після пригнетення подіями та почутими вістями. Сотні способів осягнути бажане становище у волости, а навіть у краю, зароїлися у голові:

"Рада, погроза пеклом та духовними карами, насила при помочі добутих грошем чи впливом сторонників, а там і... Біля келії густо розрослася отровниця... одна флящина сього, вина з корінням — і можна переконати навіть такого, кому убилося батька... Ха-ха!"

Випив утретє й устав.

Та ось перед ним чомусь-то горять два огні, два порожні кубки стоять на столі, а ноги чомусь-то підкошуються... "Треба держатися стола... ба, де ж він?.. Чого-то я хочу... Ага!.. Отровниця... насила... монастирська пеня... я ж опат..." Ніхто не почув лому тіла, лому, який чувається, коли на землю паде труп...

Надворі зривався осінній вихор, а понурий шум розгойданого пралісу долітав аж у кімнату. Огонь заблимав дещо яркіше і став пригасати. З кута виповзували тіни, наче кістляві, обгорілі руки Томира, якими посягав по душу Бово... з-поза гробу, поза гріб.

Примітки:

[1] Вара — зась.

[2] На вигнання.

[3] Ляїки — гульвіси.

[4] Грішний! Грішний!

[5] Опат — настоятель монастиря.

[6] Інфула, монстранції, орнати — атрибути духовної влади.

[7] "Півжиття ми в обіймах смерти" (лат.).

[8] Ключіняцька аскеза — аскеза, заснована на правилах (регулах) монастиря Ключи у Франції, що відзначалися строгістю.

[9] Клявзура — затворництво, самітництво.

[10] Вигляд твій показує,

Яка ти шляхетна,

А твоє личко —

Кров з молоком (лат.)

[11] Логофет — високий урядовий чин у Візантії.

Зост — деталь одягу, що оперізує талію; пояс.

Доместік — домашній слуга, хлопець для прислуги.

[12] "Що це за дівчинка?" (лат.).

[13] Вічного спочинку! (лат.)